

SIMAI MIHÁLY

A HATALMI VISZONYOK, A VILÁGGAZDASÁG ÉS A KATONAI SZEKTOR A XXI. SZÁZADBAN

A bipoláris világrendszer megszűnése a XX. század utolsó évtizedében új helyzetet teremtett a globális politikai és gazdasági viszonyokban, ugyanakkor nem mellékesen a hadiiparban is. A szerző, szem előtt tartva a hatalmi viszonyok jövőbeli elkerülhetetlen átrendeződését, elsősorban a katonai szektor előtt álló, a XXI. századra előrevetíthető kihívásokat, lehetőségeket, a szektor jövőbeli pályáját tekinti át. A hadiiparral kapcsolatban indokolt a hidegháború utáni világ fegyverkezési helyzetének, fegyveres erőinek számbavétele csak úgy, mint a releváns elméleti keretek ismertetése, továbbá a fontos globális szereplők biztonságpolitikájának vizsgálata. A katonai szektor jelenének és jövőjének alapos elemzése nem nélkülözheti a katonai kiadások jelenlegi – a világgazdasági válság által befolyásolt – és a következő évtizedekben várható alakulásának vizsgálatát. Végül, de nem utolsó sorban a szerző áttekinti a XXI. századi haditechnikai forradalom már most látható és a jövőben valószínűsíthető vívmányait, a fontosabb haditechnikai tendenciákat, illetve elemzi a nemzetközi fegyverpiac helyzetét.

BEVEZETÉS

Húsz évvel ezelőtt *Boutros Boutros Ghali*, az ENSZ akkori főtitkára *Tennivalók a Békéért* (An Agenda for Peace) című, a Biztonsági Tanácsnak benyújtott jelentésében a következőket írta: „Sajátosan ellentmondásos átmeneti korszakba léptünk. Államok regionális és kontinentális társulásai igyekeznek elmélyíteni az együttműködést és enyhítik a versengő szembenállás jellegzetességeit. Ugyanakkor a nacionalizmus és szuverenitás új, erőszakos megnyilvánulásai, kegyetlen etnikai, vallási, társadalmi, kulturális és nyelvi konfliktusai fenyegetik az államok kohézióját. A társadalmak békéjét egyfelől a diszkrimináció és a kirekesztés, másfelől a terrorizmus támadják.”¹ Az átmenet elmúlt két évtizede részben beváltotta a jelentésben megfogalmazott várakozásokat, ugyanakkor igazolta a félelmeket is. Nincs sem világháborús, sem pedig olyan háborús veszély, amelyik kontinenseket állítana szembe vagy lobbantana lángra. Az ENSZ béketeremtő és békefenntartó tevékenységének hatékonysága is javult. Nem sikerült azonban elérni, hogy az államok közötti összetűzéseket kizárólag békés eszközökkel rendezzék, ugyanakor sokasodtak az államok keretei közötti fegyveres konfliktusok. Ezek, részben a média hatására, főként azonban a konkrét érdekviszonyok miatt gyorsan nemzetköziesednek. A szembenálló

Ezúton fejezem ki köszönetemet a Magyar Tudományos Akadémia Hadtudományi Bizottságának és különösen Dr. Ungvári Gyula altábornagynak a tanulmány vitája során tett fontos javaslatokért. A munka több fejezetét közli a Magyar Hadtudományi Társaság folyóirata, a *Hadtudomány* 2011/4. és 2012/1. száma is.

1 *Boutros Boutros Ghali: An Agenda for Peace*, United Nations, New York, 1992, 5-6 old.

felekre a különös kegyetlenség és gyakran az ellenfél teljes megsemmisítésére való törekvés a jellemző. Részben ez magyarázza, hogy rendszerint nagy menekülttömeg áramlik az adott országon belül más térségekbe, vagy más államokba. Nem kizárólag könnyű fegyvereket használnak a harcoló felek, hanem egyre több esetben modern nehézfegyverekhez is jutnak. Az elkeseredettség és a kegyetlen erőszak miatt a konfliktusok nemcsak elhúzódnak, hanem megoldhatatlanok is az adott feltételek keretei között. Ezért állandó fenyegetés a fellángolásuk veszélye. Nem egyszer hatékonyan működő államokból alakítanak ki terroristák, banditák vagy magánhadseregek vezérei által uralt „kudarcállamokat”.

E tanulmányban mindenekelőtt azt kívánom megvilágítani, hogy a XXI. század következő egy-két évtizedében milyen főbb politikai, gazdasági és társadalmi folyamatok befolyásolják a globális biztonság tényezői között a *katonai biztonságot*. Milyen irányban változhat a „katonai szektor” szerepe, helye és szerkezete a globális rendszerben? E témakör igen fontos „összetevői” a biztonságpolitikák keretében a *katonai kiadások*, a *fegyveres erők létszáma*, a *haditechnika* és a *hadiipar* valamint a *nemzetközi fegyverkereskedelem*.

1. A GLOBALIZÁCIÓ ÉS AZ ÚJ HATALMI STRUKTÚRA

A *hatalom* fogalma és szerepe a nemzetközi viszonyok rendszerében jól ismert. Döntően államokhoz kötődik. Célszerű azonban különbséget tenni a hatalom *relációs* dimenziója és *strukturális* dimenziója között. A relációs dimenzió lényege az, hogy egy állam elegendő erővel és befolyással rendelkezik ahhoz, hogy érdekeinek és céljainak megfelelő magatartást (politikát) kényszerítsen más államokra. A strukturális dimenzió sokkal bonyolultabb: nem egyszerűen a képességet jelenti annak a keretnek vagy rendszernek formálására, amelyik az államok, vállalatok vagy állampolgárok közötti viszonyokban az államok magatartását, ennek szabályait, normáit alakítja ki. Az adott állam politikai, gazdasági, tudományos, technikai és katonai túlsúlyánál fogva eleve képes globális vagy regionális folyamatokra meghatározó befolyást gyakorolni. A hatalom strukturális dimenziójának négy fő forrása a XXI. században különösen fontos: a *katonai erő* a biztonságot meghatározó tényezők befolyásolására, a *tudományos és innovációs kapacitások* monopolisztikus vagy igen jelentős birtoklása, túlsúly a *termelés* és a *szolgáltatások* lényeges ágazataiban és ezek nemzetközi forgalmában, kulcspozíciók a *pénzügyi rendszerben*.

Az egyes történelmi szakaszokban a relációs és strukturális hatalmi viszonyok változásai jelentős szerepet játszottak a kor nemzetközi kapcsolatrendszerének, intézményeinek formálásában, a nemzetközi függőség különböző területeinek kialakításában és fenntartásában, a nemzetközi együttműködésből származó előnyök és veszteségek megoszlásában.

A hatalom értelmezésével kapcsolatban szükséges megemlíteni néhány további összefüggést.

A relációs dimenzióban különösen fontos *katonai erő államokban koncentrálódik*, s ennek alkalmazása elsődlegesen az államok funkciója. A politikai viszonyok egyéb közvetlen nemzetközi szereplői, a nemzetközi felszabadító mozgalmak, vagy a terroristák nem rendelkeznek az államokéhoz hasonló független katonai erővel.

A gazdasági erő meghatározott mértékben ugyancsak lényeges lehet a relációs dimenzióban, hiszen gyakran állami zászlók mögött jelenik meg, s befolyásolhatja az államok közötti viszonyokat is. A gazdasági erő szerepe azonban sokkal jelentősebb a hatalom strukturális dimenziójában.

Az ENSZ alapokmányában deklarált „szuverén egyenlőség” ellenére a nemzetközi élet állami szereplői között természetesen továbbra is jelentős különbségek vannak hatalmi befolyásuk tekintetében, döntési autonómiájuk mértékében és a döntéseik következményeiben. Fontosak a hatalom szemszögéből a nem állami szereplők is. Ezek azonban olyan közegben mozognak, amelyet az államok cselekedetei formálnak, s esetenként, például a transznacionális társaságok vagy nemzetközi szervezetek, állami politikák eszközei lehetnek maguk is. Lényeges kérdés az is, hogy a hatalom bázisai miként befolyásolják annak gyakorlását. A gazdasági hatalom gyakorlása a politikai hataloméval szemben azért is összetettebb, mert bázisa sokrétűbb. A hatalmi bázis tényezői között természetesen a politikai, katonai erő sem függetleníthető a gazdasági elemektől.

A XXI. században is vitatott kérdés, hogy a nemzetközi gazdasági viszonyok olyan szereplői, mint a transznacionális társaságok vagy a nemzetközi integrációs szervezetek, mennyiben tekinthetők *önálló hatalmi központoknak*. Abban az értelemben feltétlenül annak tekinthetők, hogy olyan autonóm döntési központok, amelyek erőforrásokat és értékeket befolyásolnak és kölcsönhatásba kerülnek a nemzetközi viszonyok más szereplőivel. Klasszikus értelemben vett monopolista piaci erőt testesíthetnek meg, amelynek révén az eladó vagy a vevő elegendő ellenőrzéssel rendelkezik a kínálat vagy a kereslet felett ahhoz, hogy befolyásolni tudja az ügylet feltételeit és kimenetelét.

A XXI. század jelenlegi szakaszában a hatalmi viszonyok alakulásával összefüggésben több fontos kérdésre kellene válaszolni:

- A hidegháború befejeződése nyomán miként változott a relációs és strukturális, illetve a politikai-katonai és gazdasági tényezők viszonylagos fontossága a nemzetközi rendszerben?
- A bipoláris rendszer felbomlása és ennek nyomán az „egyközpontú” rendszerben az USA hatalmi túlsúlya milyen mértékű, mennyire „utólérhető”; ténylegesen többpólusú vagy „pólus nélküli” globális hatalmi rendszer formálódik?
- Melyek a hatalmi viszonyok átalakulásának feltételei és valószínűsíthető következményei a XXI. század belátható 2–3 évtizedében? Van-e esélye bármely jelenlegi vezető hatalomnak arra, hogy az angol vagy az amerikai hegemoniához hasonló túlsúlyra tegyen szert a nemzetközi rendszerben?

A XXI. század második évtizedének elején még korai lenne messzemenő következtetéseket levonni az elmúlt két évtizedben végbement változásokból vagy a korábbi évtizedek folyamataiból. A hidegháború időszakában nagy szerepe volt a hatalom relációs dimenziójának, amelyben meghatározó fontosságú volt a katonai erő. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között kialakult katonai erőviszony, a pusztítóerőben létrejött egyensúlyi helyzet, a tömegpusztító fegyverekkel vívott háború potenciálisan súlyos következményei és kilátálatlansága egyrészt korlátozták a katonai erő használatának lehetőségeit és szerepét a nemzetközi hatalmi viszonyok alakításában, másrészt azonban ez döntő tényező volt a kölcsönös elrettentésben. A hidegháború korszakában is nyilvánvaló volt azonban, hogy az Egyesült Álla-

mok az egyetlen „többdimenziós” szuperhatalom, amelynek szerepe meghatározó fontosságú volt a hatalom strukturális dimenzióinak alakításában. A második világháború utáni hatvan esztendő változásai között, a hatalmi viszonyok rendszerében bekövetkezett leglátványosabb és legjelentősebb a *Szovjetunió szétesése* volt, valamint annak a hatalmi struktúrájának felbomlása, amely európai szövetségi rendszerét jelentette. Ennek fontossága különösen azért nagy, mert egyben a jaltai-potsdami, második világháború utáni európai rendszer átalakulását s az új, egységes Németország létrejöttét is eredményezte. Oroszország a nemzetközi hatalmi viszonyok rendszerében a Szovjetunió gazdasági és katonai potenciáljának jelentős részét „örökölte”, de nem globális szuperhatalom. Ez a változás szükségképp megnövelte Japán és Németország, valamint Kína fontosságát a hatalom strukturális dimenzióiban. A belátható néhány évtized során politikai és *katonai szempontból egypólusú és gazdasági téren többközpontú* hatalmi struktúra fennmaradását valószínűsíthetjük.

A katonai erő globális szerepe a hidegháború befejeződése és a bipoláris rendszer felbomlása nyomán csökkent, regionális fontossága azonban növekedett. A globális viszonyok tekintetében jelentősen megnőtt a hatalom strukturális dimenzióinak funkciója. Mindkét dimenzióban *meghatározóvá vált az Egyesült Államok*. Az Egyesült Államok az egyetlen olyan hatalom, amely jelentős katonai akciókat folytat a XXI. század kezdeti szakaszában. A világ legkorszerűbben felszerelt hadseregével rendelkezik. Katonai potenciáljának bázisát nukleáris és különleges hagyományos fegyverek, szállítórakéták legkülönbözőbb típusai, tömeges bevetési feladatok ellátására alkalmas modern szárazföldi, légi- és tengeri erő, s a katonai potenciálját állandóan fejleszteni képes tudományos bázis alkotják. Hadseregének logisztikai hálózata is a legfejlettebb a világon. Az egyetlen hatalom a XXI. század jelenlegi szakaszában, amelyik nagy fegyveres erőket igen rövid idő alatt tud bevetni bolygónk bármely kontinensén. Számos országban vannak katonai támaszpontjai. Figyelembe kell azonban venni az USA geostratégiai helyzetében végbement változásokat is. Több mint másfél évszázadon át az Egyesült Államok *geopolitikai pozíciója* kedvezőbb volt, mint más hatalmaké. Földrajzilag távol esett azoktól a térségektől, amelyekben a világ fő feszültségei és konfliktusai kialakultak. Először a hidegháború éveiben alakult ki olyan helyzet, amely Amerikát sebezhetővé tette a szovjet interkontinentális rakétáktól, ezek bevetésére azonban nem került sor. Az amerikai nép a pusztítás lehetősége „kölcsonosságának” stratégiájára építve biztonságban érezhette magát továbbra is. Ezért jelentett az egész társadalom számára különösen nagy megrázkódtatást a 2001. szeptember 11-i terroristámadás, amely véget vetett az USA területi sebezhetetlensége képzetének. Ez nemcsak a terrorizmus hagyományos formáival kapcsolatos sebezhetőségét bizonyította, hanem a nukleáris illetve a biológiai és vegyi fegyverekkel támadó terrorizmus veszélyeire is rávilágított. Az amerikai kormány *nemzetbiztonsági stratégiáját* a XXI. század elején e tényezők figyelembevételével alakították ki, illetve fejlesztették tovább. A stratégia magában foglalja az alkalmazási hajlandóságot és lehetőséget ad arra is, hogy az amerikai haderő megelőző csapást mérjen, még mielőtt a tényleges veszély realizálódna. A katonai erő tekintetében természetesen az is fontos, hogy adott esetben ennek alkalmazásában mennyire meggyőző.

Az amerikai katonai erő a belátható egy-két évtizedben behozhatatlannak tűnő előnyt jelent az Egyesült Államok számára. Az sem valószínű, hogy vele szemben

bármilyen jelenleg ismert hatalom vagy hatalmi koalíció hasonló erő koncentrálására lenne képes (nincs is ilyen hajlandósága a többi államnak).

A hatalom katonai dimenziójához is kötődik annak ideológiai, politikai-kulturális dimenziója. E dimenzióban olyan kérdések fogalmazódnak meg, hogy az adott világhatalom mennyire „messianisztikus”, milyen mértékben tekinti fontosnak értékrendjének, intézményeinek „globalizálását”, ehhez milyen eszközökkel rendelkezik s hogy az általa terjesztett ideológiát és intézményeket a világ többi része, s ezen belül is a hatalmi elit mennyire tekinti vonzóknak. A történelemben minden jelentős hatalom igyekezett érdekeit és céljait magasztosnak tartott eszmékkel alátámasztani (vagy éppen ködösíteni). Érdekeiket, értékrendjüket kivetítették a nemzetközi rendszerre. Ez a tényező különösen szembetűnő a mai amerikai adminisztráció politikájában, azonban igen mély gyökerei vannak az USA történelmében. Lényegében közvetlenül összekapcsolja a hatalom relációs és strukturális dimenzióját.

A gazdasági erő bázisa természetesen sokrétűbb, mint a közvetlen katonai erőé vagy a katonai erő fenntartásához szükséges gazdaságé. Az Egyesült Államok gazdasági hatalmi viszonyai, a strukturális hatalom lényeges tényezői másként alakultak, mint a katonai erő. 1950-ben az USA súlya a világtermékben 40 százalék felett volt, ami nagyobb volt, mint az öt követő öt ipari országé együttvéve. 2010-re részesedése 25 százalék alá esett. Súlya a világexportban, a globális aranytartalékokból, s a fontosabb termékekből is csökkent. Figyelembe kell venni azonban ezzel kapcsolatban azt, hogy az első és a második világháborút követően az USA arányának jelentős növekedése a világtermelésben, kereskedelemben s más globális mutatók tükrében átmeneti volt, mert részben a többi vezető ipari állam időleges gyengülésének volt következménye. Néhány évtized után ezek újra megerősödtek, ami szükségképpen az USA relatív gyengülését eredményezte. Ilyen értelemben a mai arányok részben a történelmi trendek helyreállítását tükrözik. Vitathatalan tény az is, hogy az 1960-as évek óta néhány ipari ország sok területen hatékonyabbá vált, mint az USA, gazdasági növekedésük gyorsabb volt, s a technikai, termelékenységi és más versenyképesség javulását jelző mutatók konvergálása a vezető ipari országok között erősödött. Az USA előnyeinek csökkenése nyomán gyengültek eszközei a nemzetközi pénzügyek, a világkereskedelem, a nemzetközi intézmények és szabályozórendszer egyoldalú befolyásolására. Az USA azonban továbbra is jelentős és hosszú távú komparatív előnyökkel rendelkezik versenytársaihoz viszonyítva. Ezek között különösen lényegesek a *természeti erőforrások* mennyisége és összetétele, a *tudományos és műszaki fejlettség szintje*, a *kutató-fejlesztő bázis* nagysága és összetétele, a lakosság nagysága, kor és képzettség szerinti összetétele, a piac és a *tőkefelhalmozás* nagysága, a gazdaság magas teljesítőképessége és átállási rugalmassága, az ország *nemzeti valutájának ereje* és szerepe a nemzetközi pénzpiacokon. A vállalatok szerepe a gazdasági erő nemzetközi érvényesítésében természetesen alapvető fontosságú, s ezért képességeik a nemzeti gazdasági erő bázisának kulcsfontosságú részei. Az amerikai gazdaság nagy méreteinél, műszaki fejlettségénél fogva, valamint nemzetközi gazdasági műveleteinek terjedelmében különösen nagy hatást gyakorol a többiekre (bizonyos értelemben szándékaitól függetlenül is). Az ilyen gazdaság belső viszonyainak változása (gazdasági növekedés, foglalkoztatottság, kamatláb, termelési és fogyasztási szerkezet stb.) a nemzetközi kapcsolatok rendszerén keresztül kisugárzik a többiekre.

Így volt ez már az első világháború után is. Tulajdonképpen ma is igaz a *Lloyd George* volt angol miniszterelnöktől származó híres mondás, amely szerint „ha Amerika tüsszent, Európa influenzás lesz”.

Nem valószínű, hogy a katonai erő tekintetében a következő három évtizedben bármely ma létező állam utólérheti vagy meghaladhatja az Egyesült Államokat. Az összesített BNT nagyságát, a kutatási és fejlesztési potenciált tekintve erre egyedül az Európai Unió lenne képes, egy-két évtizeden belül, ha egységes, meghatározott mértékben központosított „szövetségi állammá” vagy konföderációvá válna, közös külpolitikával, közös hadsereggel, közös K+F ráfordításokkal és jelentősen megemelt, a BNT négy-öt százalékát kitevő katonai kiadásokkal. Az Európai Unió mint egységes piac, egységes kereskedelempolitikával és versenypolitikával tulajdonképpen a világkereskedelmi rendszerben önálló hatalomnak tekinthető. Sajátos intézményrendszert képvisel a közös külpolitika és az elnöki funkció. Ezek a *politikai egység* irányában tett lépések voltak. Az EU globális katonai szuperhatalommá válása, központosított biztonságpolitikával és közös hadsereggel, a politikai és gazdasági érdekviszonyok alakulása nyomán, a következő 20–25 év során valószínűtlen alternatíva. A jelenlegi nemzetközi rendszerben, mint erről a következőkben szó lesz, elsősorban a Kínai Népköztársaság törekszik katonai hatalmi pozícióinak jelentős megerősítésére nemzeti K+F kapacitásának és hadiipari termelésének növelésével. Messze van azonban még attól, hogy utolérje az Egyesült Államokat gazdasági téren. A jelenlegi tendenciák előrevetítése alapján, termelésének méreteit és bruttó nemzeti terméke növekedésének ütemét figyelembevéve, valószínű, hogy Kína BNT-volumene valamikor a XXI. század negyvenes éveiben fogja meghaladni az USA-ét. Az egy lakosra számított bruttó nemzeti termék tekintetében azonban ez legfeljebb a XXI. század végén következhet be. A következő két-három évtized során a gazdasági hatalmi változások a világgazdaságban három jelentős kereskedelmi és pénzügyi koncentráció kialakulását vetítik előre, az *észak-amerikaiit*, amelynek centruma az USA, az *európaiit*, központjában az Európai Unióval és ezen belül különösen Németországgal, s a *távol-keleti, csendes-óceánit*, amelyiknek centrumai Japán, Kína és India. Feltételezhető, hogy a XXI. század következő évtizedeiben e koncentrációk egyre inkább növekvő szerepet kapnak a világkereskedelemben, a globális verseny jellegének és következményeinek meghatározásában. (A világkereskedelem nagy hányada már ma is az ázsiai térség államai között folyik.)

A világgazdaság fejlődését meghatározó demográfiai, gazdasági és társadalmi viszonyok, és a fejlődés fenntarthatóságát meghatározó institutionális és ökológiai feltételek alapján valószínűsíthető, hogy az Egyesült Államok mellett Kína, India, Japán, Brazília, Oroszország és Németország lesznek a vezető gazdasági hatalmak, akár mint önálló államok, akár mint a regionális integrálódás (például az EU) hatalmi központjai. A világtermelés és fogyasztás, a jövedelem és vagyonkoncentrációk, a kereskedelem és a tőkeáramlások globális földrajza azonban messze nem statikus. A XXI. század hatalmi viszonyai szemszögéből számolni kell azzal is, hogy számottevően megnőhet és a kisebb régiókban meghatározó lehet további 8–10 ország szerepe (ez már a G20 csoport kialakításában is megmutatkozott). Ezek sajátos *mini-hegemónok* lehetnek az adott térségben. Az átalakuló hatalmi viszonyok feltételei mellett a kisebb államok biztonsági problémái is súlyosabb kérdésekké válhatnak, új erővel törhetnek felszínre a hagyományos regionális ellentétek és konfrontációk.

Magyarország esetében ennek veszélyei különösen jelentősek lehetnek, belső és külső okokból egyaránt.

Az államok közötti kölcsönös függőségi viszonyok, más nemzetközi feltételekkel párosulva (például az államok szuverenitását elvileg garantáló ENSZ-rendszer) még az erősebb hatalmakat is új helyzetbe hozták. Egyrészt számottevően megnehezült számukra a külső hódítás, a kisebb országok anektálása, amely a fejlődés korábbi szakaszaira jellemző volt, másrészt egyetlen ország sem tekintheti többé a maga nemzetközi kapcsolatrendszerét olyan, úgynevezett *zéró összegű konfliktusnak*, mint az elmúlt évszázadok során vagy akár a két világháborúban, amikor is ellenfeleinek vesztesége saját tiszta nyeresége volt. Mivel a változások a nemzetközi hatalmi struktúrában olyan időszakban bontakoztak ki, amikor az emberiség nagy és közös gondjai is szaporodnak, kulcsfontosságúvá válik a világrend jövője szemszögéből és az emberiség fennmaradása érdekében új, hatékonyabb globális együttműködés.

Mindez természetesen nem zárja ki az ellentéteket, a versengést, de határt szab intenzitásának. Még a bipoláris rendszer két szembenálló hatalmának kapcsolatrendszerében is kialakultak és hatottak közös érdekek, például a nukleáris világháború elkerülésében, vagy olyan helyzet megakadályozásában, amelyik a két világhatalmat háborúba sodorhatja egymással. Ebben a feltételrendszerben különösen lényeges téma a katonai erő szerepe és jelentősége, amely döntő mértékben továbbra is az államok keretei között koncentrálódik.

Nemzetközi dimenzióban a bipoláris világ helyében kialakult új hatalmi struktúra kibontakozása, a hidegháború befejeződése *intenzívebbé tette a globalizáció folyamatát a katonai szektorban is*. A „kölcsönös elrettentés” bipoláris céljai helyébe egy sokkal bizonytalanabb és áttekinthetlenebb cél- és eszközrendszer lépett a világ katonai szektorában. A legkorszerűbb és nagy pusztító erejű fegyverrendszerek és különösen a tömegpusztító fegyverek globális terjedését fékező tényezők gyengébbé és ellenőrizhetetlenebbé váltak. Nőtt annak veszélye, hogy ezek, különösen a nukleáris fegyverek kalandorpolitikusok által vezetett államok és terrorista szervezetek kezébe is kerülhetnek. A hidegháborút követő két évtized új feltételeket teremtett az államok biztonságpolitikájában is. A biztonságpolitikák sajátos rendszerében változott a gazdasági, környezeti, társadalmi és katonai dimenziók viszonylagos fontossága és szerepe. Azok a politikai és gazdasági tényezők, amelyek megkönnyítették az emberek, áruk, szolgáltatások, tőke és technika nemzetközi áramlását, új veszélyek forrásai is lettek. Kibővítették a kibernetikai hadviselés, a nemzetközi terrorizmus és bűnözés lehetőségeit. Ezek leküzdésére nem elegendők a biztonságpolitikák hagyományos eszközei és a nemzeti keretek. Miközben a XXI. század második évtizedének világpolitikai viszonyai alapján egyértelmű, hogy *a katonai erő* a következő évtizedekben is fontos eszköze lesz, illetve marad az államok külpolitikájának, biztonságpolitikájának és bizonyos esetekben a belpolitikájának is, az új feltételek, a politikai, gazdasági és technikai változások sokoldalúan befolyásolják alkalmazásának, „bevetetőségének” feltételeit. Szerepe a globális hatalmi viszonyokon túl, a világpolitikai folyamatokban is új módon kerül előtérbe annak nyomán, hogy a multilaterális biztonságpolitika, amelynek keretében növekvő jelentőségű az erőforrások, a technika, a hírszerzés közös hasznosítása, alapvető feltétele számos nemzetközi kockázati tényező és konfliktus kezelésének.

2. NÉHÁNY ELMÉLETI KÉRDÉS

A változások és ezek valószínűsíthető következményei sokoldalú kihívást jelentenek számos tudományterület számára – elméleti síkon éppúgy, mint a tendenciák feltárása, elemzése és értelmezése szémszögéből. Az átalakuló hatalmi viszonyok következményeivel, a globális biztonsággal, a háborúkkal és a katonai szektorral összefüggő globális elméleti megközelítések elsősorban az államok kül- és biztonságpolitikájával kapcsolatosak és közvetve befolyásolhatják az egyes államok haderőire vonatkozó politikai szintű döntéseket is. Az elméletek több tudományos diszciplínában és dimenzióban is megfogalmazódhatnak, de még a történelemtudományban sem „statikusak”. A XXI. század jelenlegi szakaszában is igen sok „hagyományos” téma mellett sok az új kérdés is, amelyek az egyes tudományterületek és elméleti irányzatok válaszait és a konkrét viszonyok értelmezését is befolyásolják.

A *történelemtudomány* különösen gazdag a háborúk okainak, menetének és következményeinek, valamint társadalmi és technikai összefüggéseinek elemzését tartalmazó munkákban. Jelenlegi hozzájárulásával kapcsolatban talán az egyik legizgalmasabb téma *az egyik hatalmi struktúráról a másikra való átmenetek* mechanizmusainak és következményeinek feltárása. Abban a világrendben, amelyre a gyarmatbirodalmak voltak jellemzőek, másképpen zajlott le az átmenet Anglia vezető szerepétől az amerikai hegemonia kialakulásáig. A hatalmi struktúra átalakulásának politikai és gazdasági folyamatai önállóan és összefonódva is hatnak. A politikai rendszerben rendszerint megnő a bizonytalanság az átalakulás folyamatában, feszültségek, konfliktusok, háborúk jelezhetik a változásokat. Az angol hegemoniára épült rendszert – mint ismeretes – elsősorban Németország kísérte meg felrúgni, de mindkét világháborúban kudarcot vallott. Az Egyesült Államok békés módon vette át Anglia szerepét. A Szovjetunió volt az egyetlen világhatalom, amelyik az Egyesült Államok „kihívójaként” lépett fel a globális versengésben. Végző soron azonban ebben is kudarcot vallott.

A történelmi tapasztalatok szerint a hatalmi viszonyok átalakulása sohasem vezethető vissza csupán egy tényezőre, hanem *rendszerint több*, gazdasági és politikai belső és külső *tényező összhatásának következménye*. Emellett, hacsak nem gyors összeomlás okozza (például háborús vereség vagy forradalom) az adott vezető hatalom háttérbe szorulását, a folyamat rendszerint terjedelmesebb történelmi szakaszt ölel fel. Miután az új hatalmi struktúra kialakulása hosszabb idő alatt megy végbe, s ennek folyamatában különböző átmeneti viszonyok jöhetnek létre, elharmarkodott feltételezés lenne a XXI. század elejére kialakult helyzetet akár a hatalmi *hanyatlás*, akár pedig a *felemelkedés* tekintetében abszolutizálni. Lehet egyébként, hogy a XXI. században nemcsak azért nem lesz az USA globális szerepét átvenni igyekvő világhatalom, mert egyetlen más állam sem lesz képes erre, hanem mert a hatalom más nemzetközi intézményrendszerben érvényesül, mint a XX. század első felében vagy a XIX. században. A multipoláris vagy pólus nélküli világ működőképessége szempontjából döntő fontosságúak a *multilaterális együttműködés szervezetei*.

Új elméletek a XXI. század multipoláris rendszerének jellegével és működésével kapcsolatban még nem fogalmazódtak meg a politikatudományban. A hidegháború éveiben a nemzetközi politikai folyamatokkal foglalkozó tudósok sok elméletet

elevenítettek fel, dolgoztak ki, illetve igyekeztek alkalmazni a hatalmi viszonyok és konfliktusok magyarázatára, a biztonságpolitikák indoklására, a fegyveres erők fontosságának, fenntartásának, a katonai kiadások nagysága és szerkezete meghatározásának alátámasztására. Úgy tűnik, hogy ezek közül három elméleti rendszer, a *realista*, a *liberális béke-elmélet*, és a belső feltételekből kiinduló *strukturálista-konstruktivista* népszerű továbbra is. Kérdéses, hogy mennyire segítenek az eligazodásban a XXI. században ezek az elméletek, illetve, hogy mennyire támaszkodhatnak rájuk az államok döntéshozói?

Az államok biztonságpolitikájával foglalkozó tudományos munkákban a katonai szektorral összefüggésben a leggyakrabban továbbra is a realista elméletre hivatkoznak, amelynek legismertebb híve és népszerűsítője *Hans Joachim Morgenthau* amerikai tudós volt. Írásaiban, amelyek nagy hatással voltak a politikusokra is az USA-ban, azt hangoztatta, hogy a hatalomvágy az egyik legalapvetőbb emberi tulajdonság. A hatalomért folytatott harc időben és térben egyaránt általános. A társadalmak azonban különböző magatartási szabályokat és intézményeket alakítanak ki ennek ellenőrzésére. Úgy érvelt, hogy az emberek többsége büszke és elégedett, ha államuk a nemzetközi rendszerben sikeresen alkalmazza az erőt.² Morgenthau tulajdonképpen lényegében átvette *Karl von Clausewitz* álláspontját, aki szerint az államok közötti viszonyokban potenciálisan állandóan jelen van a háború veszélye, hiszen a háború a politika folytatása más eszközökkel.³ Közismert, hogy a modern történelemben soha nem létezett ennyi állam bolygónkon. Elvileg az ENSZ alapokmányában lefektetett nemzetközi normák és szabályok korlátozzák a fegyveres erőszak alkalmazását a nemzetközi rendszerben. A XXI. században egyre több állam képes arra, hogy konfliktusokat gerjessen, jelentős fizikai károkat okozzon, illetve szélsőséges esetben megsemmisítse ellenfeleit. Egyetlen állam sem lehet biztos abban, hogy hosszabb távon miként változnak potenciális ellenfeleinek céljai és képességei. Az államok fegyveres erőinek fenntartását és fejlesztését a realista elméleti megközelítések ezért elengedhetetlennek tartják. Lényegében a realista iskolához sorolhatók az úgynevezett „post-clausewitzii” vagy például az „igazságos” és a „népi háborúra” vonatkozó elméletek is. A *preventív*, vagyis a feltételezett veszélyt megelőző katonai akció, a *preemptív*, vagyis az ellenfél váható támadásának elhárítása céljából indított háború, illetve az *emberbaráti*, például valamely ország polgári lakosságának védelme, a tömegmészárlások megakadályozása illetve az emberi jogok védelme címén indított hadműveletek viszonylag újabb elméleti politikatudományi és hadtudományi témák, de döntően a realista iskolák részeinek tekinthetők.

A realista elmélet egyik hagyományos változata a *hatalmi egyensúly elmélete*. A hatalom megoszlása a nemzetközi rendszerben különböző lehet, koncentrálódhat egy túlsúlyban lévő állam kezében, megoszolhat két, többé-kevésbé azonos súlyú állam között vagy különböző súllyal terjedhet szét számos állam között. A hatalommegoszlásnak a nemzetközi normák jellege és kialakítása, valamint a katonai erő alkalmazása szemszögéből is nagy jelentősége van. Ha egy állam kezé-

2 *Morgenthau, H. J.*: Politics among Nations: the Struggle for Power and Peace. 4. kiadás, New York: Knopf. 1967 25–33, 97–105. old

3 *Carl von Clausewitz*: Vom Kriege, 19th ed., Werner Hahlweg, Bonn, 1980, p. 212

ben egyidejűleg koncentrálódik a politikai, gazdasági és katonai hatalom, képességei a nemzetközi normák befolyásolására és kikényszerítésére is jelentősek, sőt meghatározóak lehetnek. A hatalmi egyensúly szerepére vonatkozó elmélet szerint a konfliktusos hatalmi rendszerekben az államok arra törekednek, hogy fegyveres erőik fejlesztésével „kiegyensúlyozzák” feltételezett ellenfeleikkel szembeni hátrányaikat, gyengeségeiket. Abban az esetben, ha több állam néz szembe közös ellenféllel, az egyensúly megteremtésének eszköze lehet a katonai szövetség is. A katonai szövetségek történelmének kutatói különösen nagy figyelmet fordítottak a vezető hatalom szerepére, a szövetségen belüli hierarchiákra, a szerveződés és a felbomlás okaira, valamint a működési mechanizmusokra. Jóllehet, sem a NATO-ban sem pedig a Varsói Szerződésben nem a hatalmi egyensúly megteremtése volt a fő cél, e két tömb bizonyos fokig hozzájárult az elrettentés kölcsönösségének fenntartásához a hidegháború éveiben. A XXI. század jelenlegi szakaszában fontos kérdés, hogy van-e racionalitása a hatalmi egyensúly elméletének a nemzetközi rendszerben?

A realista elmélet másik változata a *hegemón stabilitás elmélete*, amely sajátos kereteket és garanciákat is nyert az ENSZ kollektív biztonsági rendszerében. Ez nem zárja ki a „közös veszélyt”, de feltételezi egy olyan vezető, a fegyveres erőit tekintve hegemón helyzetben lévő állam vagy államok létezését, amelyek hatalmi túlsúlyukkal hatékonyan tudnak „elrettenteni”, illetve érdekeiknek megfelelő magatartásra kényszeríteni más, velük szemben álló vagy esetleg szövetséges államokat. A katonai túlerő fenntartása illetve állandó növelése ehhez természetesen elengedhetetlen. Mint közismert, a XX. század hegemón hatalma az Egyesült Államok volt. A XXI. század jelenlegi szakaszában sokan teszik fel a kérdést, hogy elvesztette-e az USA hegemóniájának tartóoszlopait, vagy csak aláásta ezt a nemzetközi rendszerben létrejött és tovább „multipolarizálódó” hatalmi helyzet, illetve, hogy Kína lehet-e az új hegemón világhatalom? Az is kérdéses, hogy kifejlődhet-e a multipolarizálódó világban új hegemón, vagy az USA még hosszú ideig képes lesz fenntartani – most már egyre inkább kvázi-hegemón – helyzetét a katonai erő tekintetében? Ugyancsak fontos kérdés a *globális kollektív biztonsági rendszer* hatékonysága és jövője is.

A hidegháború után különösen sokat hangoztatott *liberális békeelméletet* nem kevesen tartják irreálisnak és elsősorban propagandaeszköznek. Ez az elmélet a múltban is döntően arra a feltételezésre épített, hogy demokratikus államok nem háborúznak egymással. Liberális értékrendjük és demokratikus intézményeik megakadályozzák, vagy legalábbis jelentősen megnehezítik fegyverkezésüket is. Nem kezdeményeznek fegyveres konfliktusokat és csak abban az esetben viselnek háborút, ha provokálják, illetve megtámadják őket. Akkor fegyverkeznek, ha ennek fennáll a reális veszélye. *Francis Fukuyama* ismert, a „*Történelem vége*” című munkájában lényegében arra következtet, hogy a Nyugat liberális államainak győzelme a hidegháborúban egyben a háborúk korszakának a végét is jelenti majd. A tapasztalatok eleve nem támasztják alá a liberális államokkal kapcsolatos feltételezéseket, de történelmi tény, hogy egymáshoz való viszonyukra inkább a kompromisszumkérés és az alkalmazkodás volt jellemző. Politikai rendszerük a választási ciklusok miatt is jobban függ a lakosság magatartásától, amely nehezebben tűri, illetve viseli el a háború és a fegyverkezés magas emberi és anyagi költségeit. Tény ugyanakkor az is, hogy a demokratikus államok nemcsak részt vettek háborúkban, hanem például a hidegháború éveiben maguk is sok kisebb-nagyobb háborút kezdemé-

nyeztek. Igaz, hogy nem egymással háborúztak. Kezdeményező szerepüket a hideg-háborús fegyverkezési versenyben természetesen a globális kétpólusú konfrontáció is indokolta. A katonai erő fejlesztésére és alkalmazására irányuló politikák, háborúk és konfrontációk nyomán meghatározott mértékben militartizálódtak liberális társadalmak és gazdaságok is. A NATO líbiai beavatkozását tekintik egyesek a fejlődő világban az új gyarmati háborúk kezdetének, arra hivatkozva, hogy a döntő tényező az olajforrások megszerzése volt.

A harmadik, a *strukturálista-konstruktivista* elmélet egyrészt abból indul ki, hogy az állam, mint intézmény nem autonóm, hanem különböző társadalmi struktúrákba ágyazódik. Ezeket sajátos érdekek, normák, hagyományos és változó magatartási formák és szokások határozzák meg. Közéjük tartozhatnak például a militarista hagyományok, a nagyobb nyitottság a nacionalista vagy más megosztó eszmékre, illetve az erőszak különböző formáira. Midezek döntő szerepet játszanak az államok magatartásában a fegyveres konfliktusok kezdeményezésében, illetve a katonai szövetségekben való részvétel motivációiban. *Samuel Huntington* széles körben népszerűvé vált könyve – a *Civilizációk összeütközése*, amelyben kifejti véleményét a jövő konfliktusainak alapvető okairól – az egyik alapvető munka a társadalmi struktúrák etnikai, vallási, kulturális megosztó szerepéről. Huntington viszonylag széles körben népszerű, de sokak által is bírált nézetei⁴ a következőkben foglalhatók össze:

- Az emberiség történelme a civilizációk történelme (40. old.).
- Az erő a döntően nyugati civilizációktól a nem nyugati civilizációkhoz megy át (29. old.).
- Mikroszinten az erőszak legerősebb törésvonalai az iszlám és az ortodox, hindu, afrikai és a nyugati-keresztény civilizációk között húzódnak. Makroszinten a meghatározó törésvonal a nyugat és a többiek között húzódik (183. old.).
- Ázsia ereje növekedésének alapja a gazdasági növekedés. Az iszlám növekedésének alapja jelentős mértékben képessége a társadalom mozgósítására, illetve a gyors népszaporulat (102. old.).
- Az iszlám dinamizmusa a fő forrása sok viszonylag kis méretű törésvonal menti háborúnak, Kína felemelkedése a potenciális forrása a nagy civilizációk közötti háborúnak (209. old.).
- Ami a nyugat szemében univerzalizálódás, a többiek szemében imperializmus (184. old.).

A bírálatok döntő többsége a civilizációk területésítésének lehetetlenségét, átalakulásuk, modernizálódásuk elkerülhetetlenségét, illetve a történelmi-társadalmi folyamatok leegyszerűsítését hangsúlyozza Huntingtonnal szemben.

A béke és háború összefüggéseivel általánosabb megközelítésben foglalkozó elméleti trión túl számos fontos, átfogó és szűkebb elméleti jellegű, de a reálfolyamatokhoz is kötődő kérdéssel foglalkoznak más tudományágak is.

Ezek között különösen sok lényeges elméleti téma fogalmazódott meg a *jogtudomány*, s különösen a nemzetközi jog keretében. Többségük szorosan kötődik a politikatudományhoz is. A nemzetközi jog fő forrásai természetesen maguk az álla-

⁴ *Samuel. P. Huntington: „The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order”* Simon and Schuster, New York, 1996.

mok, vagy olyan tudósok, mint *Hugo Grotius*, aki, mint közismert, a modern természetjogi felfogás elméleti megalapozásában a háborúkkal kapcsolatban különlegesen fontos szerepet játszott. A nemzetközi jog forrásai között igen jelentős volt a kialakult szokások szerepe, amelyek idővel kötelező erejűvé váltak. A XX. században a nemzetközi megállapodások, multilaterális egyezmények váltak a fő forrásokká. Ezek között továbbra is meghatározó az ENSZ alapokmánya azzal kapcsolatban, hogy az államok mikor folyamodhatnak erőszakhoz a nemzetközi rendszerben: ha erre a Biztonsági Tanács felhatalmazza őket (alapokmány 39, 42. paragrafus), illetve önvédelem esetén, ha fegyveres támadás éri őket (alapokmány 51. paragrafus). Különösen problematikusnak bizonyult az önvédelem fogalmának értelmezése, és a XXI. században ez valószínűleg még bonyolultabb elméleti és gyakorlati téma lesz. *Obama* elnök a jogos háborút értelmezve a Nobel-békedíj átvétele alkalmából tartott beszédében például a következőket mondta: „A jogos hadviselés csak abban az esetben indokolt, ha bizonyos feltételeket teljesítenek, ha ez az utolsó lehetőség, vagy önvédelem esetén, ha az alkalmazott fegyveres erő arányos, és ha a polgári lakosságot, amikor ez lehetséges, megvédik az erőszaktól.”⁵ Ugyancsak fontos elméleti és gyakorlati kérdés marad a nemzetközi normák és egyezmények szerepe és viszonya, az államok felelősségre vonhatósága, a háborús bűnökre vagy bűnösökre vonatkozó témák, a nemzetközi jog és a politikai hatalom viszonya.

Igen fontos a katonai szektorral összefüggésben a műszaki tudományok és az élettudományok szerepe is. Erre azonban tanulmányunk keretében nem térhettünk ki.

Más elméleti összefüggésekben jelent meg a katonai szektor, a fegyverkezés illetve a hadigazdaság a *közgazdaságtudományban*. A közgazdaságtudomány a fegyveres erőkre és a háborúkra fordított emberi és anyagi erőgorrások nemzetgazdasági és mikrogazdasági összefüggéseivel, a katonai kiadások és a gazdasági fejlődés viszonyával, a haditechnika, a polgári és katonai kutatások kölcsönhatásával, a hadiiparral és a nemzetközi fegyverkereskedelemmel összefüggő kérdésekre keresi a választ. A politikai gazdaságtanban különösen két kérdéskör vált lényegessé. Az egyik a gazdasági erő, a gazdasági hatalom fogalmának meghatározása és szerepe, a gazdasági és katonai erő közötti kölcsönhatások, a gazdasági „hadviselés” hatékonysága, a másik a fegyverkezési kiadások és a gazdasági fejlődés viszonya.

Az elmúlt évtizedekben a tudósok körében és a szaksajtóban is teret nyert az a meghatározás, miszerint a gazdasági hatalom is képességként értelmezhető a folyamatok és következményeik kívánt irányba történő terelésére és ennek érdekében mások magatartásának, politikájának befolyásolására. A hidegháborús „totális” biztonságpolitikai eszköztárának egyik fontos része volt a „bot és mézesmadzag”, vagyis különböző támogatások és kedvezmények, szankciók és természetesen a gazdasági és műszaki embargó is. Egyes államok felhasználták és továbbra is alkalmazzák a gazdasági hadviselésben a hírszerzés és a gazdasági szabotázs eszközeit is.

A hidegháborút követően az *egymástól nem független katonai erő és a gazdasági erő* viszonyában fogalmazódott meg az a feltételezés, hogy a következő időszak

⁵ Ethics and International Affairs, 25, no. 3 (2011) 337 old.

ban a gazdasági tényezők szerepe és fontossága a hatalmi viszonyok alakításában és a biztonságpolitikában nagyobb lesz-e, mint a katonai erőé. Ezzel összefüggésben került a vitatott témák közé, hogy globális méretekben a gazdasági erőviszonyok multipolárisává válását követi-e hasonló változás a katonai erőben. Ugyancsak lényeges kérdés az is, hogy a XXI. század viszonyai között mikor és milyen hatékonysággal alkalmazható a gazdasági embargó.

A katonai célokat szolgáló kiadások gazdasági szerepével kapcsolatos elméletek főként ezek gazdasági növekedésre gyakorolt hatására összpontosították a figyelmet, másrészt arra, hogy a katonai kiadások, illetve ezek csökkentése milyen szerepet játszhatnak, mint gazdasági ösztönzők.

Mint közismert, a militarizálódott gazdaságok szélsőséges formája a „hadigazdaság”, egy olyan rendszer, amelyben központi jelentőségű a katonai célú kiadások nagy súlya az államok költségvetésében. Ez a második világháborúban például elérte vagy megközelítette a BNT 50 százalékát a döntő szerepet játszó államokban.⁶ A termelést és az elosztást a fegyveres erőszak fenntarthatóságának rendeli alá az állam. Állandósulnak a magas adók és jelentős méreteket ölt az infláció, amely tulajdonképpen az egész gazdaságot sújtó sajátos adó. Ennek is lehetnek fokozatai, amelyekben eltérő mértékben befolyásolja a militarizáltság a gazdasági fejlődést. A két vezető hatalom, mindenekelőtt a Szovjetunió esetében ennek szerepe lényegesen nagyobb volt, de ezekben is voltak hullámzások. Az elemzések igyekeztek meghatározni a fegyverkezési kiadások hatását a munkaerőre, a beruházásokra és a technikai fejlődésre, a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra, a jövedelmekre, az államok bevételeire és kiadásaira, a szolgáltatások, az ipari termelés és a fogyasztás szerkezetére. A konkrét válaszokat illetően hangsúlyozták az országspecifikus tényezők és az empirikus elemzések fontosságát.⁷

A katonai kiadások anticiklikus szerepével kapcsolatban jelent meg a szakirodalomban a „military Keynesianism”, vagyis a *katonai keynesizmus* fogalma. Lényegét *Joan Robinson*, ismert angol közgazdász, Keynes egyik munkatársa fejtette ki az Amerikai Közgazdasági Társaságban híressé vált előadásában, amelynek címe és témája *A közgazdaságtudomány második válsága* volt („The Second Crisis of Economics”), 1971. december 21-én. „A kormányok számára a legkényelmesebb dolog az, hogy fegyverkezésre költsenek. Így vált meghatározóvá a katonai-ipari komplexum. Nem hiszem, hogy helyes az a feltételezés, amely szerint a hidegháborút és a nagyszámú háborút csupán azért találták ki, hogy megoldják a foglalkoztatottsági problémákat. Biztos azonban az, hogy erre hatottak. A rendszer nemcsak a nagy társaságok támogatását élvezi, akik ebből hasznot húznak, hanem a munkásokét is, akik álláshoz jutnak és azokét a közgazdászokét is, akik alátámasztják a kormány hitelfelvételre alapuló költsékesét is, mint gyógyszert a stagnálás ellen. Bármilyen mélyebb okok vezettek is a katonai hatalom túltengéséhez a háború befejezése

⁶ *Mark Harrison*: "The Economics of World War II: An overview," in *The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparisons*, ed. Mark Harrison (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1998)

⁷ Az ENSZ Egyetem egyik kutatási programja szerint (*The Future of Wars*) 103 országra vonatkozóan végzett elemzések alapján 20 országban pozitív hatása volt a fegyverkezési kiadásoknak a gazdasági növekedésre, 37 országban negatív s a többiben nem volt értelmezhető - UNU/WIDER, Helsinki, 1994; Simai Mihály nem publikált tanulmánya.

után, nem érhetek volna el ilyen szabadságot, ha a pénzügyi stabilitás doktrínáját tiszteletben tartanák. Az úgynevezett *keynesisták* voltak azok, akik rábeszéltek az elnököket, hogy semmilyen kárt nem okoz a költségvetési deficit, amelynek előnye-it a katonai ipari komplexum élvezi. Így válhatott Keynes kellemes álmódosítása a terror lidérces álmává”.⁸ A 2007-ben kezdődött globális válsággal kapcsolatban sokan tették fel azt a kérdést, hivatkozva a történelmi tanulságokra, hogy az 1930-as évekhez hasonlóan nem lesz-e szükségszerű a fegyverkezés „bevetése” az anticiklikus eszköztárban?

Hagyományos téma, fontos elméleti és gyakorlati kérdés az is a honvédelmi kiadásokkal kapcsolatban, hogy mekkora az a teher, amelyik összeroppantja egy ország gazdaságát és különösen az, hogy békeidőben mekkora katonai terhet képes és hajlandó egy adott társadalom elviselni. A közvéleményben a viszony a gazdasági fejlődés és a katonai kiadások nagysága között hagyományosan a „vaj helyett ágyú” ellentéppárra szűkült, s úgy tekintették a katonai kiadásokat, mint amelyek értékes erőforrásokat vonnak el a gazdaság többi részétől, végső soron fenntarthatatlan terheket háríthatnak az egész társadalomra.

Ezek a kérdések a két világháború között különösen lényegesek voltak a náci Németországban és a Szovjetunióban, a második világháború után pedig nemcsak a NATO és a Varsói Szerződés tagállamaiban, hanem sok más országban is (a Szovjetunióban kialakult központi tervezési rendszer sok vonatkozásban az állandósult hadigazdaság jegyeit viselte). A katonai szektor szükséges és lehetséges méreteire vonatkozó válaszok továbbra is függenek a nemzetközi politikai viszonyoktól, az államok társadalmi berendezkedésétől, az emberek magatartásától, a lakosság életnívójától, a gazdaság fejlettségi szintjétől, a termelés és a fogyasztás szerkezetétől, valamint az intézmények jellegétől és hatékonyságától is. A közvetlenebb gazdasági-technikai összefüggéseket illetően az is lényeges, hogy a hadiipar mennyire „civilizálódik”, vagyis mennyire kapcsolódik szervezeten és szerkezeten a civil, vagyis a polgári termeléshez, mennyire tudja a gazdaság egyidejűleg kielégíteni a katonai és polgári szükségleteket, a jóléti rendszerek fenntartásához szükséges ráfordításokat, az elosztási viszonyokba való radikális beavatkozás nélkül.

A globális rendszerben egyre több állam képes arra, hogy gazdasági erejére építve modern, ütőképes katonai szektort építsen ki. A nemzetközi pénzügyi és világgazdasági válság nyomán egyre több vezető országban fogalmazták meg a kérdést, hogy az államok magas adósságállománya mellett, a gazdasági megszorítások időszakában, amikor a költségvetésben versenyeznek a különböző igények, *mennyire fenntartható a katonai kiadások adott szintje?* Ez az USA és az európai NATO-tagállamok esetében úgy is megfogalmazódik, hogy mennyivel kellene csökkenteni a fegyveres erőkre fordított állami kiadásokat anélkül, hogy nemzetközi kötelezettségeik teljesítését ellehetetlenítené és biztonsági helyzetüket gyengítené? A válaszok ezekre a kérdésekre természetesen fontosak a globális hatalmi viszonyok, a kockázati tényezők és a jelenlegi és potenciális konfliktusok kezelhetősége szempontjából is. Különösen lényegesek azonban a hivatásos katonák, a hadiiparban érdekelt vállalatok és az ott dolgozók számára. Végső soron természetesen azoknak is fontos a katonai szektor jövője, akik ennek költségeit állják: az

⁸ Joan Robinson: Contributions to Modern Economics (Oxford: Basil Blackwell, 1978), 8-9.

adófizetők számára. A XXI. század második évtizedében jellemző feltételek között szinte kizárt az, hogy bármely állam képes lenne a katonai kiadások növelésével élénkíteni gazdaságát, vagy a hadereje létszámának bővítésével csökkenteni a magas munkanélküliséget.

Különlegesen fontos e tanulmányban tárgyaltak témakörében a *hadtudomány* dimenziója, amely egyebek között szorosan kapcsolódik a történelemhez és a politikatudományhoz *a háborúk jellegével* kapcsolatban. A hadtudomány fontossága különösen nagy a biztonságpolitikai kockázatokkal, a biztonságpolitika és a hadműveletek tervezésével, a háborúk kirobbanásának vagy megindításának konkrét feltételeivel, jellegével, a haditechnika „forradalmaival” és ezek következményeivel összefüggésben.

Az elméletekkel foglalkozó fejtegetések természetesen csak rövid áttekintést adhattak az egyes tudományterületek szerepéről, az elméletek és az új realitások viszonyáról. A tapasztalatok szerint a különböző elméletek a múltban is főleg a tudományos kutatást gazdagították. Egyetlen elmélet, sőt az elméletek összessége sem volt képes meghatározni vagy előre jelezni a biztonságpolitikákra, illetve az erőszak alkalmazására vonatkozó konkrét döntéseket. Azt sem tudták és tudják meghatározni, hogy az államok egy adott konfrontációs válságban miért és melyik fázisban választják az erőszak alkalmazását? Az erre vonatkozó nemzetközi szakirodalom főleg konkrét esetekre hivatkozik. Az adott időszak politikai-katonai döntéseit meghatározó csoportérdekek, kollektív, államközi elkötelezettségek, a vezető személyiségek világnézete, felkészültsége (tudása), helyzetfelismerő képessége, tapasztalati háttere és informáltsága fontosabbnak bizonyultak az elméletekre épített feltételezéseknél.

3. A FEGYVERKEZÉS ÉS A FEGYVERES ERŐK A HIDEGHÁBORÚ UTÁNI VILÁGBAN

A második világháború hatalmas emberi és anyagi veszteségeit követően további jelentős károk érték a világot a hidegháború és a különböző „kis háborúk” következtében, amelyek többségét a két szembenálló szuperhatalom „klónjai” vívtak. Hatalmas szellemi és anyagi erőforrásokat használtak fel a fegyverkezési versenyben is. A verseny korlátozására, „ellenőrzésére” az ENSZ keretében, különböző államok és társadalmi mozgalmak kezdeményezése nyomán a hidegháború éveiben is sok erőfeszítés történt, amelyek elsősorban a nukleáris világháború kockázatát igyekeztek csökkenteni.

A különböző államok több évtizedes erőfeszítései és a leszerelés érdekében szervezett különleges ENSZ közgyűlési ülések, speciális konferenciák határozatai nyomán kiépült a világszervezet keretében egy *átfogó mechanizmus a fegyverkezés korlátozására és ellenőrzésére*. Ennek központi szervezete a 2007 óta működő UNODA (United Nations Office for Disarmament Affairs). Az UNODA feladatai között szerepelnek egyebek között a nukleáris leszereléssel és ilyen fegyverek terjedésének megakadályozásával összefüggő témák, a biológiai, vegyi és más tömegpusztító fegyverek leszerelésének előmozdítása, s bizonyos hagyományos fegyverfajták használata korlátozásával illetve tilalmával kapcsolatos globális tevékenységek. Igen jelentős munkát végez az intézmény a nyilvántartás, a különböző viták

előkészítése valamint a leszerelő katonák társadalmi reintegrációjának elősegítése terén is.⁹

A Szovjetunió szétesése nyomán *véget ért a hidegháborús fegyverkezési verseny*. A hidegháború befejeződésének és különösen a Szovjetunió szétesésének egyik döntő következménye volt az 1990-es években a katonai kiadások visszaesése, a hadiiparban foglalkoztatottak és a hadseregek létszámának csökkentése. Ez különösen az orosz és az amerikai hadiiparban okozott súlyos helyzetet. Az orosz hadiipar vállalatainak döntő többsége gyakorlatilag csődbe jutott. Az amerikai hadiipari társaságok egy évtized alatt megrendeléseik 60 százalékát veszítették el. A hadiiparban kialakult problémák Oroszországban közel 25 millió embert érintettek. Csökkent a haderők létszáma is. 1995–2005 között az USA-ban közel 200 ezerrel, Oroszországban közel félmillióval, globálisan pedig több mint kétmillióval csökkent a fegyveres erők létszáma. A világ fő térségei közül egyedül a Közel-Keleten került sor növekedésre ezen a téren.

Mindezek nyomán sok állami vezető, politikus, államközi szervezet és társadalmi mozgalom számított arra, hogy a „*béke osztaléka*” új korszak nyitányaként segíti majd elő a globális problémák megoldását és a jólét növelését. Ha visszatekintünk az elmúlt két évtizedre, nyilvánvaló, hogy a fegyverzetet ellenőrző, a fegyverkezést korlátozni törekvő mechanizmus kiépült, a katonai kiadások is csökkentek, de a béke osztaléka nem a világ problémáinak megoldását segítette. Nem túlzás azt állítani, hogy nyom nélkül eltűnt. Okait az államok politikájában, a pénzügyi és a jövedelemelosztási viszonyokban kell elsősorban keresni. Ezen túlmenően hagyományos feszültségcökök váltak az elmúlt 20 esztendőben kialakult globális és regionális geostratégiai és biztonsági feltételek részeivé, új feszültségforrások, háborúk és potenciálisan erőszakos fellépéshez vezető érdekkonfliktusok keletkeztek. Ezek a változások a *globális bizonytalanság* növekedését valószínűsítik. Az egyes államok kormányai – nemzetbiztonságuk védelmében – növekvő mértékben számítanak fegyveres erőikre, hadseregükre, rendőrségükre, különleges alakulataikra, hírszerző szervezeteikre. Azok az értékbázisú nemzetközi szervezetek, amelyeket a második világháború után hoztak létre a globális kollektív biztonság védelmére, a nemzetközi konzultációkra és tárgyalásokra, a potenciális konfliktusok elkerülése és válságok kezelése érdekében, csak jelentős reformok révén lennének képesek arra, hogy kezelni tudják az új korszak globális és regionális kihívásait.

9 A rendszerben fennmaradtak korábbi korlátozó egyezmények, pl. a mérgezőgázok alkalmazásának tilalmáról. Tény viszont, hogy a „detant”, vagyis a globális enyhülés folyamatában indultak meg az érdemibb tárgyalások, és a XX. század utolsó három évtizedében multilaterális és bilaterális egyezmények tucatjai csökkentették a feszültséget a két szembenálló tömb között, ezek nyomán mérséklődött a globális nukleáris világháború veszélye is. Ezek az egyezmények olyan globális szabályokat eredményeztek, amelyek megtiltották biológiai és vegyi fegyverek gyártását, korlátozták a nukleáris fegyverek előállítását, illetve előirányozták ezek állományának csökkentését. Kimondták bizonyos, különösen nagy pusztító erejű hagyományos fegyverek termelésének és használatának tiltását is. Az államok kötelezettséget vállaltak arra is, hogy „átláthatóvá” teszik katonai kiadásait a rendszeresen beszámolnak erről az ENSZ-nek. A hidegháború tehát nem egyszerűen véget ért, hanem egy olyan globális fegyverkorlátozó, tiltó és ellenőrző „leszerelési és ellenőrzési rendszer” maradt fenn, amelyet ugyan sok állam hagyott figyelmen kívül, de alapja lehetett volna további jelentős fegyverzetcsökkenésnek.

A hidegháború befejeződése óta eltelt két évtized végén a globális hatalmi és biztonsági viszonyok alakulása *új szakasz* kibontakozását valószínűsíti a világ katonai szektorában. A világpolitikában a globális hatalmi viszonyok alakulásában multipoláris rendszer kialakulása határozza meg a következő évtizedeket. A világgazdaságban ez már korábban elkezdődött, s a folyamatot a „nagy válság” felgyorsította. A különböző hagyományos és új hatalmi központok között formálódó gazdasági és katonai erőviszonyok hatására változnak a globális politikai-stratégiai feltételek is.

Többé-kevésbé valószínűsíthető, hogy milyen kockázati tényezők, konfliktusok és milyen típusú háborúk várhatók a belátható jövőben. Ugyancsak valószínűsíthető, hogy milyen irányban és ütemben fejlődik tovább a hidegháború utolsó szakaszában kezdődött forradalom a haditechnikában, a hadseregek szervezetében és általában a hadviselésben. A XXI. század második évtizedének elején jellemző és a következő egy-két évtizedben valószínűsíthető globális és regionális folyamatok és kockázati tényezők elemzése alapján bizonyos következtetések levonhatók a fegyveres konfliktusok „földrajzáról”, jellegéről, méreteiről. Valószínűtlennek látszik pl. nukleáris világháború, vagy az első és második világháborúhoz hasonló globális háború a következő évtizedekben. Földrajzilag is behatárolhatók azok a térségek, amelyek államai között a fegyveres konfliktus kizárható évszázadunk első felében és azok is, ahol ezek a legvalószínűbbek.

A globális hatalmi viszonyok alakulása a fontos, globális szerepre is igényt tartó államok esetében többé-kevésbé egyértelművé teszi, hogy milyen méretű, szerkezetű és szervezetű katonai erőre lesz szükségük. Más követelmények fogalmazódnak meg a regionális középhatalmak és a kisebb országok esetében. E tanulmányban nem foglalkozunk a hadseregek és a belpolitika összefüggéseivel, s olyan témákkal sem, hogy a katonai jellegű diktatúrák milyen alapon alakítják ki hadseregük igényeit. Ezek esetében is, de az államok döntő többségében behatárolják a fegyveres erők fejlesztésének mértékét és jellegét az államok politikai preferenciái és gazdasági lehetőségei.

A meghatározó fontosságú államok stratégiai tervezői a háborúk típusait illetően három, illetve négy típussal számolnak a következő, többé-kevésbé belátható negyedszázadban. *Formális*, vagyis államok közötti háborúk, amelyekben túlnyomórészt valószínűleg a szembenálló felek közötti aszimmetrikus erőviszonyok a jellemzőek. *Informális*, ún. *hibrid* háborúk, amelyben az államok különböző fegyveres csoportokkal, gerillákkal, felkelőkkel, terroristákkal, felszabadító mozgalmakkal harcolnak. Az ún. *szürke közeg*, amelyben felfegyverzett bűnöző szervezetekkel szemben kell államoknak fegyveresen fellépni. Az aszimetria mindhárom típusban érvényesülhet, de nem azonos módon. Az sem zárható ki, hogy egy feltételezeten gyengébb ellenfél megszerezhet és bevethet a legfejlettebb technikára épülő vagy tömegpusztító fegyvereket is. További rendkívül veszélyes és új típusú háborúként lehet számolni a *stratégiai szintű információs háborúkkal*, amelyek alapvető eszköze a kibernetikai hadviselés. A kibernetika eszközrendszere egyrészt önállóan is alkalmas súlyos károk okozására, másrészt semlegesítheti vagy erodálhatja a megtámadott fél katonai, haditechnikai előnyeit, vagy ezek jelentős részét.¹⁰

10 Steven Metz: Armed conflict in the 21st century: the information revolution and post-modern warfare. Institute of Strategic Studies of the US Army.

A világ államai között mindig is igen jelentős különbségek voltak emberi és anyagi erőforrásaik mobilizálhatósága, haderejük mérete, felszereltsége és harckészsége tekintetében. A XXI. század következő évtizedeiben valószínű fegyveres konfliktusok szemszögéből nyilvánvaló, hogy az államok döntő többségének elsősorban térségük keretében kell felkészülniük meghatározott, *főként védelmi*, ellenőrző, elhárító feladatokra. Harminc-negyven országnak arra is készen kell állnia, hogy érdekeik illetve kötelezettségeik alapján *expedíciós* képességekkel is rendelkezzenek, vagyis katonai akciókra, béketeremtésre vagy fenntartásra más térségekben, esetleg távoli földrészekben. Nyilvánvaló, hogy az expedíciós képességben is nagyok a különbségek az olyan államok között, amelyek eleve számottevő katonai erőt állomásoztatnak külföldi támaszpontokon és ezen túlmenően is jelentős katonai erőt, felszerelést és ellátást tudnak „átdobni” a világ bármely pontjára, vagy csak arra képesek, hogy egy-egy nemzetközi akcióban vegyenek részt bázisuktól távol. A NATO-államok szerepe Libiában jól bizonyította a vezető hatalmak képességei közötti különbségeket. Az Egyesült Államok hadereje képesnek bizonyult sokoldalú feldehárító, támadó és logisztikai feladatok ellátására. Szárazföldi harci cselekményeket támogató légierők tekintetében a franciák voltak a legaktívabbak, angol és francia „különleges alakulatok” hajtották végre a legnehezebb és különösen jelentős képességeket igénylő feladatokat. Nem jelentéktelen expedíciós képességekkel rendelkezett az olasz hadsereg sem.

A különböző globális biztonságpolitikai elemzések XXI. század második évtizedére kialakult nemzetközi viszonyok és kirajzolódott tendenciák alapján főként a következő *kockázati tényezőket* valószínűsítik:

- nukleáris és egyéb tömegpusztító fegyverek terjedése és felhalmozása olyan államokban, amelyek készek az erőszak alkalmazására és politikájukra a kiszámíthatatlan kalandorság jellemző;
- nemzetközi terrorista csoportok hatalomra kerülése és politikai törekvései;
- regionális hatalmi versengés és konfrontáció nemzeti, etnikai vagy vallási bázison;
- versengés stratégiai fontosságú természeti erőforrások megszerzéséért, vízért, olajért, tengeri övezetekért;
- különböző indítekből kialakuló felkelések, súlyos társadalmi feszültségek, amelyek polgárháborúhoz vezethetnek;
- egyes államok, koalíciók vagy nemzetközi szervezetek által kezdeményezett emberbaráti célú katonai fellépés embertelen, diktatórikus rendszerekkel szemben, vagy kisebbségi csoportok érdekében, amelyek szélesebb konfliktussá válhatnak.

A valószínűsíthető fegyveres konfliktusok jellege, az elmúlt 20 esztendő nemzetközi tapasztalatai, a haditechnika fejlődése és az adott országok politikájának és lehetőségeinek alakulása nyomán a vezető államok hadseregeit, mindenekelőtt az amerikai és orosz katonai rendszert irányító stratégiák rendszeresen megfogalmazzanak *néhány igen fontos követelményt*, amelyek döntő befolyást gyakorolnak a hadseregek reformjaira, a haditechnikára, a hadiparra, valamint a katonai kiadásokra, és többé-kevésbé általános érvényűek.

Ezeknek, és természetesen más, közvetlenül a hadseregekkel összefüggő tevékenységeknek legfontosabb elemei az államok katonai doktrínáiban és a hadsere-

gek fegyvernem-specifikus kézikönyveiben fogalmazódnak meg. A *katonai doktrína* olyan elvek, katonai koncepciók, geostratégiai feltételezések és programok összessége, amelynek célja az, hogy összekapcsolja a biztonságpolitikai és hadművelleti tervezés követelményrendszerét és a katonai szervezetek számára meghatározza a közös cselekvés irányát, módszereit és eszközeit. Döntő szerepe van kialakításában és alkalmazásában a haditechnikának és természetesen az adott ország ugyancsak dinamikusan változó geostratégiai környezetének. Preferenciái ezért is változnak. A vezető államok haderőit irányítók általában 5–10 évenként (egyesek ennél gyakrabban) új doktrínát dolgoznak ki. A doktrínákban foglaltakat a hadseregek, vagyis a doktrínát alkalmazók operatív feladatainak „nyelvére” fordítják le és gyakran kommunikálják a különböző fegyvernemek alakulatai számára az ún. *katonai kézikönyvek*. Ezek meghatározzák, bizonyos fokig szabványosítják a különböző katonai akciókat az alakulatok számára a különféle harctéri viszonyok és feltételek között.¹¹

Minden fontos állam megfogalmazta a hidegháború utáni időszakra vonatkozóan katonai doktrínáját, illetve azokat a dokumentumokat, például „fehér könyvet”, amelyek katonai-stratégiai törekvéseit, cselekvési programjait tartalmazták, és az elmúlt két évtizedben a változásoknak megfelelően többször is módosította azokat.

Az Egyesült Államokban a 2010-ben kiadott *Quadrennial Defense Review Report*¹² a XXI. század következő évtizedére vonatkozóan abból indul ki, hogy az Egyesült Államok hadban álló ország. Hosszabb távon a globális stratégiai környezet bizonytalanabbá, s ennek nyomán az USA biztonságpolitikáját befolyásoló tényezők komplexebbé és nehezebben kezelhetővé válnak. Fontos államok kezdték meg haderejük radikális modernizálását és nem állami szereplők is jelentős fegyverzetet halmoztak fel. Az Egyesült Államoknak ezért a legszélesebb spektrumban *készen kell állnia* különböző hadműveletekre, az esetleges agresszor elrettentésére és szövetségeseinek védelmére. A világpolitika új szereplői és a megváltozott katonai erőviszonyok különösen *hosszabb távon* jelentenek kihívást az USA számára¹³. A korábbiakkal szemben nemcsak két jelentős háború egyidejű folytatására kell késznek lennie, hanem arra is, hogy bárhol és bármikor több háborút is folytathasson. Meghatározó fontosságúak mindehhez az új haditechnikai vívmányok és elengedhetetlen ezek továbbfejlesztése. Nemcsak meg kell őriznie hadseregének önkéntesekre épülő jellegét, hanem tovább kell javítania a személyi állomány minőségét, felkészültségét valamennyi fegyvernem esetében.¹⁴

Sajátos feltételrendszerben fogalmazódnak meg a biztonságpolitika katonai vonatkozásai az Európai Unió keretében. Először is továbbra is vita folyik arról, hogy a NATO mellett szükség van-e önálló uniós biztonságpolitikára, vagyis, hogy a NATO keretein túl is erősítsék önálló katonai együttműködési hálózatukat. Három EU-tagállam, Franciaország, Németország és Lengyelország, az ún. *weima-*

11 United States Department of the Army.(2008) U.S. Army Field Manual; no.3-07

12 Quadrennial Defense Review Report. United States Department of Defense, Washington DC. 2010.

13 Joint Vision. 2010.42 Department of Defense, Washington DC

14 National Security Strategy. The President of the United States, May 2010. The White House. Washington DC

ri trió nemcsak különleges alakulatokat, hanem egy uniós katonai főhadiszállás létrehozását is ajánlotta, amely önálló szerepet töltene be a térség biztonsági és védelmi politikájában. Ezt más államok, különösen Anglia élesen ellenzik. A trió hangsúlyozta, hogy az EU-nak e téren egyrészt a térség különleges biztonsági érdekeinek és nemzetközi szerepének szempontjait kell alapul venni, másrészt a NATO követelményein túlmutató „*interoperációs képesség*” (interoperability) megteremtését. Erre vonatkozóan egyébként az elmúlt években különböző irányelvek kidolgozására került már sor. A NATO keretében alakították ki a szabványosításra vonatkozó STANAG programot, s kifejezetten az EU keretében dolgozták ki a C2 irányelveket. További fontos cél a „*pooling*” vagyis az, hogy lehetővé tegyék a közös kiképzést fejlesztést, beszerzést és hozzáférést (sharing) olyan eszközök-höz, amelyek különösen jelentősek a műveletek szemszögéből. Bebizonyosodott, hogy az államok rendkívül nehezen közelezik el magukat a katonai integráció elmélyítésére. Az EU honvédelmi minisztereinek listáján mintegy 300 témakör szerepel a közös cselekvésre és programokra vonatkozóan, és az angol-francia, a német-svéd védelmi szerződések is érdekes és sajátos fejlemények, amelyek a bilaterális együttműködés jelentőségére utalnak az EU keretében. Az angol-francia egyezmény az EU keretei közötti legátfogóbb megállapodás, amely egyebek között előírja „kombinált közös expedíciós gyorshadtest” felállítását, amelyik a NATO, az EU, az ENSZ és más szervezetek számára is rendelkezésre áll, a katonai célú *Airbusok* közös kiszolgálását, drónok közös fejlesztését, rakéták közös vásárlását. Kimondja azt is, hogy mindkét állam évente legalább 50 millió eurót költ majd közös haditechnikai kutatásokra.

Az a tény egyébként tovább nehezíti a katonai integrációt, hogy az EU katonai szempontból fontos államai – gazdasági problémáik miatt – nemcsak korlátozzák a honvédelmi kiadások növelésének lehetőségeit, hanem *jelentős csökkentést* is terveznek (mindenekelőtt Angliában, Spanyolországban és Görögországban). Figyelemre méltó az is, hogy Németországban, a második világháborút követő legjelentősebb átszervezésre kerül sor. 2011-ben megszűnik a sorozás és a 250 ezer fős hadsereg helyébe egy 180 ezer fő körüli létszámú, hivatásosokból álló haderő lép, amelynek képesnek kell lennie a részvételre egyidejűleg két közepes intenzitású nemzetközi műveletben vagy egy jelentős és intenzív multilaterális operációban.

A világgazdasági válság biztonságpolitikai-katonai következményeivel foglalkozó, az Európai Parlament számára készített tanulmány szerint: „A pénzügyi válság az európai védelmi szektor számára *kockázat és lehetőség*. Egyrészt racionálisnak tűnik, hogy a zsugorodó költségvetések növelik a nyomást a tagállamokra az együttműködés érdekében, s ily módon megoldják az EU problémáit a védelmi ipar és kereskedelem fejlesztésével és szerkezeti átalakításával kapcsolatban. Másrészt, egy évtizedes szónoklatok és kezdeményezések ellenére, amelyek a több együttműködésre és az EU védelmi ügyeire gyakorolt kevesebb nemzeti befolyásra irányultak, a nemzeti előjogok továbbra is uralkodnak. Ha ez a nemzetközönkéntiség továbbra is dominál a jelenlegi pénzügyi körülmények között, az EU tagállamai a fegyveres erők összehangolás nélküli csökkentését kockáztatják. Következésképp a tagállamok még nagyobb képességbeli szakadékokkal kerülnek szembe, mint jelenleg. Ilyen módon lehetőségeik is csökkennek a Közös Biztonsági és

Védelmi Politika megvalósítására.”¹⁵ Úgy tűnik, hogy a válság nyomán kezdetben erősödött a hagyományos törekvés a nemzeti protekcionizmus erősítésére, a későbbiek során viszont főleg kétoldalú együttműködési programok, illetve ezekre vonatkozó kezdeményezések bontakoztak ki, azonban nem szükségképp az EU „ernyője” alatt.

Bizonyos fokig az Egyesült Államokéhoz hasonló stratégiai feltételekre és tényezőkre épül az USA volt hidegháborús ellenpólusa utódállama, *Oroszország katonai doktrínája*. Oroszország geostratégiai helyzete természetesen jelentősen különbözik a Szovjetuniótól. Sem olyan ellenfelei, mint az USA és szövetségesei, sem pedig katonai szövetségesei nincsenek. A volt szovjet köztársaságok egy része, ha nem is közvetlen ellenségének, de ellenfelének tekinti és a NATO tagja lett, vagy erre törekszik. Oroszország sebezhetősége megnőtt. Legjelentősebb nagyvárosai, ipari üzemei határaihoz közelebb kerültek. Hadseregének az a része, amelyet a Szovjetuniótól örökölt, elvesztette korábbi harcképességét. Modern rakétáinak és nukleáris védelmi berendezéseinek, radarhálózatának, hadiflottájának és logisztikai rendszerének legfontosabb bázisai az utódállamokhoz kerültek. Az orosz stratégiai vezetés a változó viszonyok nyomán többször is módosította, továbbfejlesztette azt a katonai doktrínát, amelyet az Orosz Föderáció létrejötte nyomán, 1993-ban fogadtak el („Fő irányelvek az Orosz Föderáció katonai doktrínájához”).¹⁶ Először ebben fogalmazták meg a hadsereg átalakításával, reformjával kapcsolatos célokat. A 2010-ben nyilvánosságra került katonai doktrína különbséget tesz *stratégiai fenyegetettség* és *tényleges veszély* között. Az országot fenyegető háború kilátásaival kapcsolatban a következőket emelik ki:

- Fennáll új, helyi háborúk veszélye Oroszország területén és közvetlen szomszédságában, főként az etnikai problémák és a határok rendezetlensége miatt.
- Nem lehet kizárni azt, hogy esetleges belső problémákra hivatkozva, valamilyen külső hatalom megkísérli a katonai beavatkozást.
- A NATO kiterjesztése miatt nem lehet kizárni Oroszország elleni katonai akciót egy esetleges volt szovjet köztársaság és Oroszország közötti konfliktus esetén sem. Orosz stratégiák ilyen veszélyt elsősorban az USA részéről tartanak lehetségesnek.
- Az iszlám államok részéről is lehetségesek elszigetelt katonai akciók.
- A nemzetközi terrorizmus Oroszországot is fenyegeti.

A következő évtizedben Oroszország nukleáris fegyverrendszerének és ezek szállítóeszközeinek, rakéta- és harcirepülő-állományának, valamint elhárító rendszerének átfogó modernizálását tervezi. Saját fejlesztő tevékenységén túl növeli hadianyag-importját is. Csökkenti a sorozott katonák és jelentősen növeli a hivatásosok arányát hadseregében.

A globális „stratégiai jövő” szempontjából különösen fontosak a *Kínában* folyó változások. A 2011 márciusában nyilvánosságra hozott kínai Fehér Könyv¹⁷ abból

15 Directorate-General for External Policies, Policy Department: The Impact of the Financial Crisis on European Defence. SEDE 2011. P.14.

16 *Jurij Baturin*: From Military Doctrine to Military Reform; *Nezavisimoe Voennoe Obozrenie*, March. 29, 1997

17 China's National Defense in 2010

indul ki, hogy a világ ugyan stabil és alapjaiban békés, a vezető államok között azonban kemény versengés folyik katonai erejük növelése érdekében. A Fehér Könyv szerint a nemzetközi katonai versengés továbbra is éles marad. A vezető hatalmak gyorsítják biztonsági és katonai stratégiájuk átalakítását, intenzívebbé teszik haderőik reformját, élénkítik új és egyre bonyolultabb haditechnikájuk fejlesztését. Egyes hatalmak új stratégiát dolgoztak ki az űrhadviselésre, a kibernetikai háborúkra, a poláris térségekre, eszközöket fejlesztettek azonnali globális csapásmérésre, meggyorsították rakétavédelmi rendszerük fejlesztését. Egyes fejlődő országok folytatják hadseregük erősítését és modernizálását. Megfigyelhető bizonyos fejlődés a nemzetközi fegyverzetellenőrzés terén, azonban a tömegpusztító fegyverek terjedésének megakadályozása továbbra is igen komplex feladat. Kína ebben a helyzetben defenzív céllal alapvető fontosságúnak tekinti hadseregének technikai, szervezeti és szerkezeti modernizálását. Központi szerepet játszik a tervekben a tengeri flotta különösen gyors fejlesztése, több típusú és hatósugarú rakéták rendszerének hadrendbe állítása, a néphadsereg nemzetközi mobilitásának és a hivatásos állomány arányának növelése, a sorozott katonák műszaki ismereteinek fejlesztése, valamint fegyverrendszerük és kommunikációs hálózatuk további modernizálása, kisebb és jól felszerelt egységek kialakítása.

Az ázsiai térségben jelentős szervezeti átalakítást és modernizációt irányzott elő az *indiai katonai doktrína* is. Célul tűzte ki a korábbiakkal szemben, hogy a hatalmas ázsiai állam globális fontosságú katonai erővé fejlődjék. Ázsiában Kína mögött a második legnagyobb katonai ráfordításokkal és jelentős átszervezéssel, képessé akarják tenni az indiai hadsereget arra, hogy egyidejűleg két háborút vívjon szükség esetén, Kínával és Pakisztánnal. El akarja érni hadserege nagy távolságokat átívelni képes mobilitásának megteremtését, a flotta és a légierő fejlesztésével. Harckészségét gyorsan bevethető alakulatok létrehozásával is erősíteni kívánja. Hadserege felszerelésének 50 százalékát elavultnak tartja, s a folyó évtized első felében ennek nagy részét ki fogja cserélni. Bővíteni kívánja a haditechnika importját és fejleszteni nemzeti hadiiparát.

Sajátos problémakört képviselnek a *kisebb országok* katonai doktrínái, illetve hadseregfejlesztési programjai. Az ENSZ 192 tagállama közül 19 nem rendelkezik hadsereggel. Ezek Japán kivételével kis országok. Japán második világháborús veresége után nem hozott létre hadsereget, rendelkezik azonban egy viszonylag jelentős fegyveres erővel. 18 kis államban a hadsereg létszáma 10 ezer fő alatt van, 25 országban 10 és 20 ezer fő között. Általános vélemény az, hogy a katonai erő jelentősége és fejlesztése a nagyhatalmak, illetve bizonyos vonatkozásokban a középhatalmak problémája. A kisebb államokról eleve feltételezik, hogy gyengék, sebezhetőek és irracionálisnak tartják, ha „túlfejlesztik” hadseregüket. Sok függ természetesen attól, hogy milyen meghatározást alkalmazunk a kis államokra, illetve, hogy milyen geopolitikai környezetben léteznek. Vannak tehát kivételek is. Az amerikai *Maurice East*, a kis államok stratégiai problémáinak egyik kiváló kutatója még a hidegháború éveiben a következőkben foglalta össze a kis államok többségére jellemző biztonságpolitikai magatartását:¹⁸ a világ ügyeiben való részvétel alacsony

18 *Maurice A. East*: „Size and Foreign Policy Behavior : A Test of Two Models”, *World Politics*, Vol. 25, No. 4, July 1973, p.557.

szintje; magas fokú aktivitás multilaterális szervezetekben; tartózkodás az erő alkalmazásától a nemzetközi kapcsolatokban; tartózkodás olyan politikától és cselekedektől, amivel a nemzetközi rendszer erősebb hatalmait elidegenítené; korlátozott földrajzi aktivitás. East véleménye feltételezi a racionális politikát és magatartást. Bizonyos történelmi és geopolitikai tényezők miatt (például határviták, etnikai problémák) egyes kis államokra mégis inkább az irracionális magatartás jellemző. Ez konfrontálódó politikát és viselkedést eredményezhet, amelynek egyik fontos következménye a jelentős katonai szektor fenntartása lehet. Belpolitikai okok is vezethetnek erre, különösen a „minidiktatúrákban”. Az is előfordul, hogy a kis országok vezetői tévesen értékelik a nemzetközi környezetet és veszélyeztetettségüket. Különbözik a doktrínák illetve fejlesztési célok jellege, a haderő helye és helyzete azokban a kis államokban, amelyek a hidegháború időszakában, a katonai szövetségek tagjaiként, a vezető hatalmak hálózatában alakították ki politikájukat, vagy az olyan kis önálló államoké, mint például Svájc, Finnország illetve a fejlődő világ kis államai.

Adott helyzetben kis országok biztonsága erősítésének fontos eszköze lehet a jövőben is inkább a csatlakozás valamilyen regionális, a NATO-hoz hasonló védelmi szövetséghez, mint az önálló, jelentős fegyveres erő. A XXI. században az előbbieket miatt is különbséget kell tenni a kis államok között, katonai szektoruk helyét és helyzetét illetően. A NATO kis államai elvileg a szövetség keretében vállalt kötelezettségeiknek megfelelően alakítják katonai kiadásaikat és építik fel haderejüket. A jelenlegi viszonyok között elsősorban nemzetközi funkciókban, békefenntartó vagy kiegészítő feladatok ellátására tartják alkalmasnak a NATO-ban a kis országok hadseregének alakulatait. Egyes vélemények szerint ezek az államok tulajdonképpen elsősorban *segédcsapatként* „vásárolják meg” biztonságukat. Súlyuk, szerepük az adott szövetség sajátos mechanizmusai miatt (vétó lehetősége) haderejük méreteinél azonban sokkal nagyobb. Befolyásuk részben attól is függ, hogy mennyire tesznek eleget kötelezettségeiknek, s milyen szakmai-technikai színvonalon.¹⁹

Az ENSZ tagállamainak többségét kitevő kis államokat sok tényleges veszély fenyegetheti a XXI. században is, különösen konfliktusos geopolitikai térségekben, Afrikában, a Közel Keleten, vagy a volt szovjet állam kaukázusi térségében. Sajátos helyet foglal el a kis államok körében *Izrael*, amely az ország méreteit, lakóinak számát tekintve kis ország, mégis jelentős hadserege van, közel 200 ezer főt tart fegyverben, több területen is élvonalban van a haditechnika fejlesztését és hadiiparát illetően. Katonai célokat szolgáló exportja is számottevő. Az izraeli katonai doktrína az elrettentésre, a gyors és a veszéllyel arányos reagálásra fektette a múltban a hangsúlyt és Iránt tekintette a fő fenyegetésnek. Nyilvánvaló, hogy a közel-keleti események (az „arab tavasz”) radikálisan megváltoztatták Izrael stratégiai helyzetét. Iránt továbbra is a legmilitánsabb ellenfélnek tartja. Figyelembe veszi továbbá, hogy Libanonban a Hezbollah hatalmas és hatékony rakétaerővel halmozott fel. Fontos kockázati tényezőnek tekinti Egyiptom magatartását, különösen annak következményeit, hogy az Egyesült Államok segítségével modernizálták, új fegyverekkel szerelték fel és sokkal jobban kiképezték az egyiptomi hadsereget. Jelentős új veszély-

¹⁹ Satala, Martti: Small States and NATO. Atlantic Council of Finland. Occasional papers No. 6, 2004. p. 10-11.

forrás lehet a palesztin állam kikiáltása is. Megnőtt az Izrael elleni kibernetikai támadás veszélye is. Izrael katonai vezetői hangsúlyozzák, hogy az országnak többfrontos hadviselésre, keményebb csapásokra és sokkal jelentősebb veszteségekre kell felkészülnie. Ezek kivédésének feltételeit irányozza elő egy új, többéves védelmi terv, a *Halamis*, a riasztó- és rakétaelhárítási rendszer, a légi erő, különösen a drónok, a robotrepülőgépek fejlesztésével.²⁰

A vezető államok, és sok kisebb ország katonai doktrínái és „fehér könyvei” a XXI. századi feladatok között számolnak olyan nemzetközi békefenntartó, béketeremtő kötelezettségekkel is, amelyeket szükség esetén a NATO-ban, az ENSZ-ben vagy valamelyik regionális együttműködési szervezetben kell vállalniuk. Ebben az összefüggésben meg kell különböztetni vezető államokat, vagy más fogalmazásban az egész akció kereteit biztosítani és fenntartani képes államokat, s olyanokat, amelyek „alvállalkozók”, s csak bizonyos tevékenységeket látnak el.²¹

4. A GLOBÁLIS VÁLSÁG ÉS A KATONAI KIADÁSOK ALAKULÁSA A KÖVETKEZŐ ÉVTIZEDBEN

Csupán a katonai doktrínák és fehér könyvek előirányzatai alapján nem lehet prognosztizálni, hogy a következő évtizedben mennyit lesznek hajlandók és képesek a világ államai *fegyveres erőik fenntartására illetve fejlesztésére* fordítani. Nem lehet konkrét választ adni arra sem, hogy a XXI. század világában végbemenő hatalmi változások és a haditechnikai forradalom hatása nyomán kibontakozó új, globális *fegyverkezési verseny* milyen méreteket ölt majd. A NATO tagállamainak többségében feltétlenül számolni kell azzal, hogy egyelőre nincs a Szovjetunióhoz hasonló ellenfél a láthatáron, ami indokolná a katonai kiadások jelentős növelését, valamint a költségvetési kiadások növelését nehezítő világgazdasági válság és a hatalmas méretű adósságteher súlyos következményei sem hagyhatók figyelmen kívül. Minden eladósodott és pénzügyi nehézségekkel küzdő államban éles vita folyik a költségvetési kiadások csökkentésének mértékéről és szerkezetéről és különösen a katonai kiadásokról. Angliában azt hangsúlyozzák a biztonsági célú kiadások csökkentését ellenzők, hogy ha végrehajtják a tervezett változásokat, az ország nem lesz képes többé megvédeni gyarmatait sem, például a Falkland-szigeteket Argentínától. Két európai állam, Anglia és Franciaország szeretnék megőrizni globális expedíciós képességeiket. Valószínű, hogy hacsak nem kerül sor valamilyen új és jelentős globális válsághelyzetre, a következő évtizedben a fejlett országok többségében csökkennek a katonai kiadásokat, ez azonban nem lesz általános. A folyamat valószínűleg együtt jár a haderők hatékonyságot és ütőképességet növelő átszervezésével. Néhány európai országban, a fejlődő világ sok államában és különösen Ázsiában tovább folytatódik, sőt gyorsul is a katonai kiadások növekedése.

20 Defense 2011. Wish lists meet reality. Defense Technology International, January 2011. Vol. 5 No. 1. Washington DC.

21 A vezető állam felelős az adott akció átfogó kereteinek kialakításáért, döntő szerepet játszik a parancsnoki, stratégiai tervezési, logisztikai, kommunikációs és hírszerzési feladatok koordinálásában és végrehajtásában.

A katonai kiadásokra vonatkozó, különösen a dollárra átszámított adatok természetesen továbbra sem pontosak. Lényegében megközelítő becsléseknek tekinthetők, de alkalmasak a nagyságrendek bemutatására. A 2. táblázat adatai, amelyek a katonai kiadások dinamikáját hasonlítják össze a hidegháború vége előtt és a XXI. század első évtizedében, illusztrálják a kiadások nagyságát és ugyan-csak jelzik azt, hogy a főbb államok súlya miképpen változott a globális katonai kiadásokban.

A hidegháború utolsó szakaszában, 1988-ban a katonai kiadások összege, globális méretekben, 1990-es összehasonlítható dollárárakon számítva, 1 441 milliárd dollár volt. Ezt követően megkezdődött a csökkenés és néhány évig 1000 milliárd alá esett. A mélypont, ahonnan ismét megindult az emelkedés, 1996–97-ben volt. 2010-ben a föld államainak összesített katonai kiadásai 1 630 milliárd dollárt tettek ki, s ez a világtermék 2,6 százaléka volt. (1. táblázat) Ez az összeg 30–35 százalékal nagyobb, mint egész Afrika 2010-es – kereskedelmi árfolyamon számított – bruttó nemzeti terméke.

1. táblázat: A globális katonai kiadások, 2010

Államok	Katonai kiadások, mrd USD	A katonai kiadások aránya a BNT-ben, százalék
USA	698,0	4,8
Kína	119,0	2,1
Anglia	59,6	2,7
Franciaország	59,3	2,3
Oroszország	58,7	4,3
Japán	54,5	1,0
Szaúd-Arábia	45,2	10,4
Németország	45,2	1,3
India	41,3	2,7
Olaszország	37,0	1,8
Világ	1 630,0	2,6

Forrás: SIPRI

Meg kell jegyezni, hogy a táblázat adatai nem tükrözik teljes egészében a katonai célú ráfordításokat. Nem tartalmazzák a katonai célú K+F kiadásokat olyan esetekben, amikor a kutatómunka és a kifejlesztett technika polgári és katonai célokat egyaránt szolgálhat. A világ számos országában a belső rend fenntartásával foglalkozó fegyveres erők, állami miliciák költsége nem szerepel a katonai kiadások között. Az Egyesült Államokban, ahol pedig különösen jelentősek az elmúlt háborúk veteránjaival kapcsolatos szociális, egészségügyi és családtámogató ráfordítások, ezek a költségvetés szociális kiadásaiként szerepelnek. Az adatok alapján nyilvánvaló azonban, hogy az USA katonai kiadásai ezek nélkül is nagyobbak, mint a következő 9 államé együttvéve, a világ katonai kiadásainak közel 43 százalékát teszik ki, a NATO államokénak pedig kb. 50 százalékát.

2. táblázat: A katonai kiadások alakulásának dinamikája

Térségek	1988	1998	2010	Részarány a globális katonai kiadásokból (százalék)	
				1988-ban	2010-ben
Globális kiadások (2009-es mrd USD)	1441	962	1630	100,0	100,0
Fejlett államok %	133	100	149	84,0	73,0
Fejlődő államok %	110	100	158	16,0	27,0
USA %	147	100	189	36,0	44,0
Kína %	61	100	158	1,1	4,0
Franciaország %	114	100	104	4,6	3,7
Anglia %	131	100	126	4,1	3,4
Oroszország %	800*	100	280	20,5	3,3
Japán %	115	100	101	3,0	3,1
Németország %	133**	100	95	4,5	3,0
Szaúd-Arábia %	75	100	172	1,6	2,8
India %	74	100	182		2,2

Megjegyzések: * Szovjetunió; ** NSZK

Források: SIPRI DATABASE 2011., CIA 2011. június 27.

A globális katonai kiadásokban a második világháborút követően mindvégig az USA súlya volt a legnagyobb. Katonai kiadásaira bizonyos ciklikusság volt jellemző, ami a Szovjetunió katonai kiadásainak alakulását is befolyásolta. A hidegháború kezdeti szakaszában, 1953-ban az első „csúcs” az 1951-es kiadások több mint háromszorosát tette ki. A vietnami háborús csúcspont 1968-ban érték el. Újabb csúcspont hozott 1985-ben a Reagan-korszakhoz fűződő „csillagháborús” fegyverkezés, majd az öbölháború. Ezekben a csúcsevekben lényegesen magasabb volt a katonai kiadások aránya a BNT-ben, meghaladta a 10 százalékot, majd csökkent. Mint a táblázatból kitűnik, 1998 óta az Egyesült Államok katonai kiadásai csaknem 90 százalékkal nőttek (változatlan áron számítva). Ugyancsak nőtt az Egyesült Államok súlya a globális katonai kiadásokban, 36 százalékról 44 százalékra. (A NATO országoknak és az USA három további szövetségesének, Japánnak, Dél Koreának és Szaúd-Arábiának együttes katonai kiadásai a globális katonai kiadások 72 százalékát tették ki 2010-ben²².) Az afganisztáni és iraki háború becslések szerint az eddigiekben csaknem 4000 milliárd dollárba került az Egyesült Államoknak, 2011-ben az amerikai katonai költségvetés 25–30 százalékát „fogyasztották el”. Különösen magasak a logisztikai költségek. Amerika gazdasági szempontból természetesen továbbra is képes arra, hogy biztonsága érdekében szükségleteinek megfelelő anyagi eszközöket költsön hadseregére. A kérdés természetesen a szükségletek indítéka és mértéke. Az Obama-adminisztráció került szembe a második világháborút követően először gazdasági okok miatt azzal a kérdéssel, hogy a felhalmozódott hatalmas adósság miatt az Egyesült Államok képes lehet-e arra, hogy a Pentagon által célul kitűzötteknek megfelelően *egyidejűleg több*, különböző jellegű és intenzitású háborút folytathasson, eltérő földrajzi és társadalmi feltételekkel rendelkező térségekben, jelentős adóemelés nélkül.

²² Council on Foreign Relations: American Power Requires Economic Sacrifice. New York, Jul 7 2011

A táblázatból kitűnik az is, hogy két további fontos államban került sor 1998–2008 között a katonai kiadások különösen gyors emelkedésére, Oroszországban és Kínában. Oroszországban 2000 után kezdődött meg a katonai kiadások erőteljesebb növekedése. 2011-ben a tervezett katonai kiadások közel 50 milliárd dollárt tesznek ki, ami 2010-hez képest 20 százalékos bővülés. A katonai kiadások aránya a költségvetésben 2010–2012 között a tervek szerint 12,5 százalékról 17,2 százalékra nő.²³ A katonai kiadások növekedésének és a hadsereg fejlesztési tendenciáinak folytatódása esetén az orosz hadsereg 2020-ig egyes területeken elérheti azt a szintet, amely képessé teszi jelentősebb hadműveletek végrehajtására regionálisan és globálisan is. A fejlődés a tervek szerint nem lesz egyenletes és azonos ütemű minden fegyvernemben. Leglassabban a szárazföldi alakulatokat modernizálják, ahova a sorozott katonák többsége kerül. Sokkal gyorsabb fejlődést valószínűsítene a nukleáris fegyverrendszerekben, a flottánál, a légierőnél, a légi-deszant-egységek-nél, a stratégiai rakétaalakulatoknál és az „űrfegyvernemnél”, amelyekben magasan képzett hivatásos katonák alkotják az emberállomány túlnyomó részét.²⁴

Kína hivatalosan mintegy 80 milliárd dollárt költött katonai célokra 2010-ben. Az amerikai katonai hírszerzés becslései szerint a tényleges katonai ráfordítások ennek kétszeresét, vagyis bruttó nemzeti termékének kb. 2,8 százalékát tették ki. Gyors ütemben folyik haderejének modernizálása és a katonai célú felszerelések kicserélése. Repülőgépek, anyahajók, rombolók, hagyományos és nukleáris meghajtású tengeralattjárók, a legmodernebb harci repülőgépek beszerzése, nukleáris alakulatainak fejlesztése szerepel terveinek hosszú listáján. Kína meggyorsította a világ legnagyobb létszámú Népi Felszabadító Hadseregének (2 250 000 fő) átszervezését is, és a részleges áttérést a sorozásról a hivatásos állomány kialakítására.

A közel-keleti térségben különösen gyorsan nőttek a katonai kiadások. Szaúd-Arábia döntően külföldi zsoldosokból álló hadserege hatalmas felhalmozott fegyverkészlettel, igen modern légierővel és rakétafegyverekkel rendelkezik.

Stagnáltak, vagy alig növekedtek a katonai kiadások az Európai Unió tagállamainak többségében. A hidegháború befejezése óta egy-két év kivételével évről évre zsugorodott a katonai költségvetés. Valamennyi tagállamban megkezdték és tovább folytatják a katonai szektor racionalizálását. A haderők létszáma a 2001-es 3,5 millióról 2009-re 2,3 millióra csökkent.²⁵

23 Defense technology International, January 2011, Vol.V. No.1

24 National Intelligence Council, Washington DC. 2007.

25 Egy német kutatóintézet, a „Bonn International Center for Conversion” dolgozta ki a *globális militarizáltsági indexet*, amely az egyes országok „militarizáltságát” a fegyveres erők rendelkezésére álló anyagi és emberi források viszonylagos nagysága alapján tükrözi, az adott társadalom egyéb szükségleteihez és erőforrásaihoz viszonyítva. A katonai kiadások aránya a bruttó nemzeti jövedelemben illetve az ország egészségügyi kiadásaihoz viszonyítva, a katonai és félkatonai személyzet valamint a tartalékosok aránya az orvosokhoz viszonyítva, a nehézfegyverek száma a lakossághoz viszonyítva alkotják az index összetevőit. Ennek alapján 0 és 1000 pont között állapították meg az egyes államok rangsorát. Az index szerint a világ tíz legmilitarizáltabb állama 2009-ben a következő volt: Izrael (865 pont), Szingapúr (843 pont), Szíria (796 pont), Jordánia (779 pont), Oroszország (777 pont), Dél-Korea (748 pont), Ciprus (738 pont), Görögország (736 pont), Kuvait (736 pont) és Belarusz (731 pont). Az Egyesült Államok 622 pontos értékkel a 34., Magyarország 538-as értékkel a 68. helyen volt. Mint minden indexelés és rangsorolás, a militarizáltsági index is csak részleges képet adhat, hiszen nem tükrözi a technikai és gazdasági összefüggéseket, illetve az adott ország katonai

A modernizációs programok és szervezeti változások nyomán folytatódik a *katonai kiadások szerkezetének* átalakítása is. Erről természetesen nem állnak rendelkezésre és értelmetlenek is lennének globális összesítések. A funkcionális megoszlást illetően a legfontosabb államokban végbemenő változások azonban jelzik a globális tendenciákat: a személyi kiadások súlyának növekedését, a hadianyagok, berendezések és szállítóeszközök arányának stagnálását vagy csökkenését és az egyéb, fenntartási vagy más jellegű ráfordítások csökkenését.

Globális összesítésben a fegyveres erők létszáma 2009-ben 27,5 millió fő volt. A személyi ráfordítások közti eltérések továbbra is hatalmasak. A fejlett NATO-államokban a személyi ráfordítások az 1970-es években, megközelítő becslések szerint, összesítve, a katonai kiadások 40–42 százalékát, az 1990-es években 37–39 százalékát, s a XXI. század első évtizedében 42–43 százalékát tették ki. 2000–2010 között a felszerelésekre és infrastruktúrafejlesztésre a katonai kiadások kb. egyharmadát fordították. Az EU-kormányok a katonai kiadások mintegy 50 százalékát fordítják személyi költségekre, ez az említett időszakban 11,8 százalékkal csökkent. Kisebb mértékben, 1,2 százalékkal csökkentek a felszerelésekre, hadianyagokra fordított kiadások és 4,6 százalékkal a fenntartási költségek. Lényeges természetesen a fegyvernemek szerinti, szerkezeti megoszlás is, mindenhol emelkednek a légi hadviselésre fordított kiadások és egy ideig tartó csökkenés után megindult a tengeri flották fejlesztésére, modernizálására fordított kiadások növekedése.

A személyi kiadások aránya emelkedésének okai között gyakran említik a hagyományos „rossz szerkezetet”, a jól fizetett, magas rangú tisztek viszonylag nagy számát (pl. Anglia, Portugália). A magas költségek további fontos és egyre nagyobb jelentőségű oka a sorozottakból álló fegyveres erők helyett az áttérés a „szerződéses és hivatásos” haderőkre. A sorozást 2011-ben már csak 70 államban tartották fenn. Ezek többsége nagy lakosságszámú, szegény ország. Annak nyomán, hogy a haditechnika egyre bonyolultabb, amelynek kezelésére a sorozott katonák egyre kevésbé képesek, a sorozás mellett szinte mindenhol nő a hivatásos állomány, illetve a szerződésesek és a magasan képzett szakértők aránya. A fejlettebb országok közül stratégiai okokból Izrael és sajátos megfontolásokból Finnország és Észtország tartja fenn a sorozást.²⁶ A NATO keretében a legjelentősebb változásra 2011-ben Németországban került sor. A sorozást megszüntették és az új, önkéntesekből álló hadsereg létszáma mintegy 180 ezer fő lesz a 2010-es 250 ezer fővel szemben. A sorozás megszüntetése általában az egy katonára fordított kiadások növekedésével járt. Ez egyébként a múltban is jelentős mértékben differenciált volt és általában emelkedett. Az Egyesült Államok hadseregében 2001–2010 között az egy katonára

képességeit. Főként a szociális vonatkozásokra összpontosítja a figyelmet. Az elmúlt két évtizedben, közel 150 országra évről évre kiszámított index egyébként döntően a SIPRI adataira épít. A „Global Firepower” nevű forrás szerint (Global Firepower.com) a nukleáris fegyvereken kívül, 45 tényező szerepének összehasonlítása alapján, a világ katonai szempontból legerősebb tíz államának rangsora 2010-ben a következő volt: USA, Oroszország, Kína, India, Anglia, Törökország, Dél-Korea, Franciaország, Japán, Izrael.

²⁶ Különböző megfontolásokból, időről időre javaslatok születnek egyes országokban a sorozás visszaállítására. Angliában pl. 2011-ben a fiatalok közötti zavargások nyomán születtek ilyen javaslatok, annak érdekében, hogy "megfegyveljék" őket. Megfogalmazódtak ilyen javaslatok Magyarországon is a közelmúltban.

fordított évi kiadások több mint 70 százalékal, 75 ezer dollárról 127 ezer dollárra nőttek. A növekedés alapvető okainak a magasabb fizetések, pótlólagos juttatások és különböző jutalmak tekinthetők. A vállalt idő letelte utáni továbbszolgálat, valamint a harctéren tovább maradás vállalásával kapcsolatos „retention”-jutalom költségei megtízszereződtek. Az amerikai hadsereg Irakban és Afganisztánban nagy tömegben alkalmazott olyan szerződéses alkalmazottakat, akiket magánvállalkozásoktól béreltek. Ők leginkább a korábbi korok zsoldosaihoz hasonlíthatók. Többségük hadtápos, logisztikai és őrzési funkciókban működött. 2009-ben Afganisztánban nagyobb volt a magánvállalkozások által szerződtetettek aránya, mint a katonáké. 2010-ben első alkalommal haladta meg az embervesztés ebben a kategóriában a hadsereg elesettjeinek számát. Figyelemreméltó, hogy a kínai hadseregben is nőttek a személyi kiadások, 2007-ben meghaladták a katonai költségvetés 37 százalékát. További növekedésre számítanak annak nyomán, hogy emelik a hivatásos, magasan képzett személyzet arányát. Külön kategóriát jelentenek a személyi kiadások között az ún. „szociális” kategóriák, a veteránok ellátása, illetve támogatása, a nyugdíjak és a katonák családtagjaival kapcsolatos szociális kiadások (pl. iskolák, óvodák, bölcsődék).

A modern hadseregek esetén egyre jelentősebbek a *fenntartási kiadások*, amelyek a katonai infrastruktúra, a fegyverrendszerek, repülő, hadihajók, radarhálózatok, információs és kommunikációs hálózatok stb. működőképességét, illetve harcra kész állapotban való tartásának költségeit foglalják magukban.

5. A HADITECHNIKA ÚJ FORRADALMA A XXI SZÁZADBAN

A hadtörténet érdekes fejezetét alkotja *a kor tudományos eredményeinek hasznosítása a hadviselésben*. Az ipari forradalom nyomán ez a folyamat gyorsabbá és következményeit tekintve jelentősebbé vált. Lezárult a háborúk „kézműipari korszaka”. A haditechnika fejlődését, szerepét az új fegyverek és berendezések elterjedését követően nem lehetett többé elszigetelten vizsgálni. Az adott időszak politikai és társadalmi feltételei adtak magyarázatot arra, hogy milyen ösztönző tényezők játszottak szerepet a haditechnika fejlesztésében és vívmányainak elterjedésében. Önálló elemzést igényelt az is, hogy milyen feltételei voltak a haditechnika új felfedezései bevezetésének és sikeres alkalmazásának a katonai rendszerekben.

A XIX. század és a XX. század háborúiban különösen hatalmas változásokat hoztak olyan technikai vívmányok, mint az ismétlőfegyverek, a mobil tüzérség, a távíró, a rádió, a tankok és a repülőgépek. Sok új technikai eszköz esetében azonban évtizedekre volt szükség ahhoz, hogy bevezessék azokat a hadseregekben és különösen ahhoz, hogy döntő változásokat hozzanak a stratégiai tervezésben és a harctereken. Az elmúlt évszázad során tulajdonképpen a második világháborúban kerültek átfogó alkalmazásra azok a technikai vívmányok, amelyek többsége az első világháború alatt született. A technikai fejlődés, a geopolitikai viszonyok, az egyes államok haderőinek társadalmi-gazdasági háttere, hierarchiájának képzettsége és gondolkodásmódja mindebben jelentős szerepet játszottak, s részben játszanak ma is.

A XX. század második felében globális méretekben is meggyorsult az új technika terjedése. Ebben centrális fontosságú volt a haditechnika. A katonai szövetségi

rendszerek, a hadiipar és a fegyverkereskedők érdekei, az információs forradalom különösen nagymértékben segítették ezt a folyamatot. Közismert tény, hogy a második világháború hadigazdasága és a hidegháború katonai célú kutatásai milyen jelentős szerepet játszottak a nukleáris technika, a repülő- és rakétatechnika, az űrtechnika, az „anyagforradalom” és a biológia fejlődésében. A XX. század második felében különösen a nukleáris fegyverek fejlesztői, a légierők és rakétaalakulatok, valamint a tengeri flották építettek az új tudományos eredményekre. A század utolsó szakaszában erőteljesen bővült azoknak a tudományágaknak köre, amelyek eredményei a hadseregek működése szempontjából stratégiai jelentőséget nyertek. Ezek között a technikai tudományok terén volt természetesen a legnagyobb a változás. A kibontakozott katonai technikai forradalom²⁷ elképzelhetetlen lett volna az elektronika, a kibernetika, az informatika, az anyagtudományok, az energetika, a matematika és az élettudományok új vívmányainak alkalmazása nélkül.

A katonai szektor működésével és jövőjével összefüggésben egyébként fontos szerepet nyertek egyes *társadalomtudományok* is, így a demográfia, a lélektan, a közgazdaságtudományok, a makroökonómia és mikroszinten a tervezés, szervezés- és vezetéstudomány, amely különösen nagy hatással volt a logisztikára.

A XX. század utolsó szakaszában bekövetkezett jelentős csökkenés után a XXI. század első évtizedében ismét megindult a katonai célú K+F növekedése. Különböző becslések alapján valószínűsíthető, hogy XXI. század első évtizedének végén a világ államai mintegy 1000 milliárd dollárnak megfelelő összeget fordítottak kutatásra és fejlesztésre. Ennek valamivel több, mint 10 százalékát tették ki az állami és polgári finanszírozású, közvetlenül katonai célokkal azonosítható K+F kiadások. Az állami finanszírozású K+F egyharmadát fordították a világon katonai célú kutatásra és fejlesztésre. Az USA aránya a XXI. század első évtizedében a globális katonai célú K+F ráfordításokban 65 százalék volt, vagyis magasabb, mint a világon eszközölt katonai kiadásokban. Az EU államainak részesedése a globális katonai célú K+F kiadásokból 13 százalék volt (ennek 60 százalékát két tagállam, Franciaország és Anglia realizálta). Kína a globális katonai K+F-ben 7 százalékot, Oroszország 6 százalékot képviselt a század első évtizedében, mindkét állam súlya évről évre emelkedett. Fontos mutató a katonai K+F aránya az állami finanszírozású kutatásokból. A legteljesebb adatsorok az Egyesült Államokra vonatkozóan állnak rendelkezésre. Az amerikai szövetségi kormány K+F kiadásaiból a katonai célokat szolgáló ráfordítások aránya az 1960-as évek átlagában közel kétharmad, az 1970-es évek átlagában 60 százalék, az 1980-as évek átlagában 70 százalék, az 1990-es években 60 százalék, míg a XXI. század első évtizedében kb. 57 százalék volt. A Szovjetunióban ez az arány valószínűleg lényegesen magasabb volt. Oroszországban a XXI. század első évtizedének közepén 40 százalékot tett ki, Angliában 32 százalékot, Franciaországban 23 százalékot, Kínában 16 százalékot és Izraelben 100 százalékot. A kutatási területek és témák átfogják a felszereléseket, a nehéz és könnyű fegyvereket, a szárazföldi járműveket, páncélosokat, a különböző célú és típusú repülőket, a tengeri flották járműveit és fegyverzetét. Az elmúlt másfél évtized során gyors ütemben „vonult be” a stratégiai szempontból döntő fontosságú tudományágak sorába a

27 *Vickers, Michael G.–Martinage, Robert C.: The Revolution in War. Center for Strategic and Budgetary Assessments. Washington DC. 2004*

nanotechnológia. Ennek katonai célú alkalmazása példátlan lehetőségeket nyitott és ajánl a katonák egészségügyi viszonyaitól, ruházatától kezdve az űrfegyverekig szinte minden területen.

A katonai célokat szolgáló K+F iránya és eredményei az elmúlt évtizedekben különösen szorosan összekapcsolódtak a hadseregek szükségleteivel és a háborúk típusaival is. A hadseregek maguk is jelentős összegeket fordítanak tudományos kutatásokra. Természetesen korábban is megfogalmazódtak bizonyos általános *fejlesztési célok* a különféle háborúkban a haderők hatékony működtetésével kapcsolatban, amelyekre a biztonságpolitikának, a kutatásoknak, a haditechnikának, a kiképzésnek, a katonai kézikönyvekben foglaltaknak, a katonai vezetés szervezetének és stílusának reagálniuk kellett. Új, fontos tény azonban az, hogy a hadseregfejlesztés és a hadviselés minden korábbinál nagyobb mértékben válik „tudásigényessé.” Elvileg ahhoz, hogy a fegyveres erők sikeresen integrálják a legújabb technikát, olyan rendszerfelfogásra van szükség, amelyik összekapcsolja a hadművelleti követelményeket a doktrínákkal, a kiképzéssel, a szervezettel, az adminisztrációval és a logisztikával. A XXI. században az a hadsereg számíthat sikerre, amelyik képes ezeket a feltételeket teljesíteni.

A XXI. század elején az amerikai hadtudomány vezető képviselői a következő főbb, *integrált stratégiai és harcászati célokat* emelték ki, amelyekre nemcsak a katonai szervezetnek, hanem a tudományos kutatásnak és a haditechnika fejlesztése fő irányainak is reagálnia kellett:²⁸

- Minél jelentősebb sikereket elérni minimális saját emberveszteséggel, az ellenfélnek pedig minél nagyobb veszteséget okozni maximális költséghatékonysággal. Az új techniai eszközök és a döntő technikai fölény révén *már a háború kezdetén* elérni a stratégiai és katonai politikai célok többségét anélkül, hogy a hadsereg jelentős emberveszteséget szenvedjen. Ennek nemcsak fizikai, lélektani vonatkozásai is igen lényegesek.
- Fokozott koncentráció a *stratégiai gyorsaságra* minden területen: a politikai és katonai vezetői döntésekben, az új haditechnika bevezetéséhez és alkalmazásához szükséges személyi feltételek megteremtésében, a globális, regionális és harctéri mobilitásban, a koncepciók és a szervezet alkalmazkodásában a változó feltételekhez. Sajátos és fontos szerepet nyert a stratégiai gyorsaság a logisztikában és a hadseregek egészségügyi ellátásában.
- Törekvés a minden korábbinál nagyobb *találati pontosságra*. Ez természetesen a haditechnikában és a kiképzésben korábban is fontos feladat volt. A XXI. században különösen a pilóta nélküli repülőgépek, a rakétafegyverek tömeges alkalmazása nyomán válik stratégiai fontosságúvá.
- Minden szinten növelni a *katonák szakértelmét*. Ez a követelmény a hadviselés változó feltételei és igényei, a *műveletek komplexitásának* növekedése és a (korábban csak a sci-fik keretében megjelent) *technika* szinte példátlan

28 Dr. Steve Maxner, Dr. Dennis Patterson, Mr. Dave Lewis: A Colloquium on U.S. National Security Policy, Military Strategy: Understanding the Environment for Contemporary Warfare. Strategic Studies Institute of the United States Army War College, 2011, Steven Metz: Armed Conflict in the 21st Century: the Information Revolution and Post-modern Warfare. Strategic Studies Institute of the United States Army War College. 2000

ütemű realitássá válása és alkalmazása nyomán, pl. az emberi tényező helyettesítésével, illetve képességeinek radikális bővítésével, robotokkal, távirányítással, távészeleléssel nyert új, stratégiai jelentőséget. Ezért sem képesek a sorozott hadseregek megfelelni az új követelményeknek.

- Új sajátos stratégiai és egyidejűleg offenzív és defenzív cél az *álcázás*, az ellenfél félrevezetése illetve hasonló tevékenységének felfedezése.
- A *hírszerző, megfigyelő és kommunikációs* tevékenységek minőségi átalakítása, különös tekintettel az információ és a kibernetikai hadviselés fontosságára, valamint az „informatív hadviselés” különleges aszimmetriájából eredő problémákra.

A legjelentősebb hadseregekkel és haditechnikával rendelkező államok katonai vezetői körében tulajdonképpen általános vélemény az, hogy katonai szempontból a *hagyományos eszközökkel vívott háború* egyre inkább *anakronisztikus* éppúgy, mint az „állig felfegyverzett katona” modellje a „munkaintenzív tömeghadseregben”.

A haditechnika vezető államaiban jelentős kutató és fejlesztő munka folyik a hagyományos fegyverek korszerűbb tétele érdekében. Rugalmas páncélöltvözetek, vagy sajátos, a lövedékek behatolását nehezítő falazat a harckocsik személyzete biztonságának növelésére²⁹, városi bevetésre különösen alkalmas, mozgékony tankok³⁰, aknákkal szemben biztonságosabb páncélozott járművek³¹, hatalmas pusztító erővel rendelkező lőszeres, minden korábbinál pontosabb célzást lehetővé tevő gyalogsági könnyűfegyverek, a harcosok védelmét, mozgását és kommunikációját megkönnyítő felszerelések egyre újabb és könnyebb fajtái jelennek meg a kutatók, fejlesztők és a gyártók kínálatában. Új lehetőségeket nyit a hadseregek számára a katonai robotok és a pilóta nélküli repülőgépek, a „drónok” alkalmazása is.

A *katonai robotok* szerepe a harctereken egyrészt az, illetve az lesz, hogy veszélyes és fáradtságos feladatok ellátásában *az embereket pótolják*. Ilyen lehet a harctéri sebesültek elszállítása ellenséges tűz alatt, bizonyos feladatok elvégzése nukleáris, vegyi vagy biológiai fegyverek által szennyezett környezetben, aknák eltávolítása, tűzoltás, felderítés és ellenőrzés. Az igazi áttörés az lesz, amikor a szárazföldi robotokat harcban is bevethetik, például önszabályozó páncélkocsik működtetésére. Ehhez azonban még növelni kell a robotok képességeit. Amerikai tudósok dolgoznak olyan mikro-elektromechanikus rendszerek kifejlesztésén, amelyek mindent lehetővé teszik. További fontos lépés lesz a nanotechnológia eszközeivel kifejlesztett ún. mini- vagy mikrorobotok hadrendbe állítása.

A *pilóta nélküli repülőgépek*, az ún. drónok fejlesztése és alkalmazása már az eddigiekben is sokoldalúan használhatónak bizonyult. A világ államai közül 50 ország hadserege rendelkezik felderítési célokat szolgáló drónokkal, és 10–12 ország olyanokkal, amelyek fegyveres akciókra is képesek. 2011-ig fegyveres harci feladatokra az USA, Anglia, Izrael és Franciaország vetett be lézervezérlésű rakétákkal felszerelt *Predator* és *Reaper* típusú drónokat. Ezek távirányítással és távészeleléssel működnek, meghatározott személyek, csoportok és létesítmények megfigye-

29 Például Rheinmetall, Kraus-Maffei Wegman, Németország.

30 Például a Merkava Mk4, Izrael

31 Például a török Otokar, Aselsan, Rocketstan és a dél-koreai Hyundai Rotem közös fejlesztése.

lése alapján nagy távolságból irányítva, kellő pillanatra időzítik a pusztító rakéták kilövését. Az Egyesült Államok hadereje meglehetősen széles körben alkalmazza ezeket Afganisztánban, illetve a pakisztáni törzsi területeken. 2010-ben 260 különböző típusú drónt tartottak nyilván. Amerikai becslések szerint kb. 6 milliárd dollárt költenek a világ államai drónokra, s ez 2020-ra 55 milliárdra emelkedhet. Összesen mintegy 45 ezer különböző célú, képességű és hatósugarú drón áll készenlétben, illetve használatban. A nagy hatósugarú és egy hétig adott célpontok közelében „bolyongó”, 20 ezer méteres magasságban repülő, több mint egy tonnányi rakétát és más fegyvert szállítani képes, és a kellő bevetési pillanatra váró, sokoldalúan hasznosítható drónok a közelmúlt haditechnikai fejlesztésének különösen fontos eredményei.³² A drónok legsikeresebb fejlesztői (fontossági sorrendben) az USA, Izrael, Anglia, Franciaország, Oroszország, Kína, India, Irán, Dél-Korea és Törökország. Valamennyi nagy amerikai, orosz, német és kínai repülőgépgyártó és rakétaipari társaság igyekszik újabb és fejlettebb drónokat gyártani. A felderítés céljaira használt robotok sokkal olcsóbbak, mint a hasonló célokat szolgáló repülő.³³ Az amerikai hadseregben, Irakban és Afganisztánban több mint 12 ezer harctéri robot és 7 ezer, különböző típusú drón „szolgál”.³⁴ Fontos stratégiai kérdés az, hogy a drónok és robotok tömeges alkalmazása megkönnyíti-e az államok vezetőinek döntéseit arról, hogy háborút indítsanak, tekintettel arra, hogy csökkenteni tudják az emberveszteséget. Valószínűleg fennáll ennek esélye néhány vezető állam esetében. Különösen veszélyes helyzet alakulhat ki, ha drónok jelentős terrorszervezetek arzenáljába kerülnek.

A haderők és a harcosok energiaszükségletének növekedése és ellátásának problémája, illetve az ezen a téren bekövetkezett gyors technikai fejlődés (pl. az akkumulátorok súlyának csökkenése, teljesítményük jelentős növekedése) ugyancsak igen lényeges területe a haditechnikai haladásnak.

A katonai célú kutatások nagy súlya, eredményei, a titkosság fontossága és szerepe a XX. század második felének globális tudományában igen fontos kérdéssé tették a *polgári és katonai célú kutatások viszonyát*. Közismert, hogy egyes államokban, mindenekelőtt a múltban az USA-ban, viszonylag rövid idő alatt áramlottak át a katonai kutató- és fejlesztőmunka fontos eredményei a polgári célú termelésbe és fogyasztásba. A Szovjetunióban, ahol a katonai K+F zártkörű tevékenység volt, és elegendő tőke, illetve szakképzett munkaerő sem állt rendelkezésre, az átáramlás sokkal korlátozottabb volt. Meghaladja e tanulmány kereteit, de ez továbbra is fontos és vitatott téma. Olyan hagyományos problémákon túl, mint a tudományos és technikai hírszerzés „elháríthatósága”, az eredmények bizalmas jellegének problematikája, az alapkutatásokban igen lényeges új kérdések is napirendre kerültek. A haditechnika fejlődésének irányai és a kutatások specifikus céljai mennyire jelentenek olyan változást, amely eleve kizárja a kutatási eredmények polgári célú hasznosíthatóságát? A K+F tevékenység egyre jelentősebb részének „magánosítása”, üzleti alapra helyeződése miképpen befolyásolja a haditechnikával kapcsolatos álla-

32 Defence iQ Survey, 07 28, 2011.

33 Az amerikai „General Atomics Aeronautical Systems” által gyártott *Predator B* drón ára kb. 10 millió dollár, egy hasonló célú F22-es repülőé 150 millió dollár.

34 *Einreich, B.*: War without Humans. The Nation, July 11, 2011.

mi kutatásokat? Mennyire lehet az üzleti érdekek fölé helyezni az államok nemzetbiztonsági érdekeit a nemzetközi fegyverkereskedelemben? Melyek azok a különösen fontos katonai célú kutatások, amelyek nemzeti védelmét mindenképp érvényesíteni kell az információs forradalom körülményei között? Lényeges kérdés természetesen az is, hogy a polgári K+F-ből mi hasznosul a katonai szektorokban. Konkrét elemzések arra utalnak, hogy a *kölcsönhatások* a két terület között a hidegháború vége óta és különösen a XXI. században *lényegesen intenzívebbé* váltak. Ez különösen az elektronikai és informatikai ágazatban, valamint az anyagtudományokban volt jellemző, de messze nem korlátozódott e területekre. A hadiiparban végbement szerkezeti és szervezeti átalakulás, a privatizációs folyamat és a keresleti viszonyok döntő tényezők voltak a kölcsönösségben. Ezek jelentős mértékben befolyásolták a polgári és katonai célú kutatások között a finanszírozási forrásokért, a tudósokért, illetve általában a szakemberekért folyó versenyt is. Az arányok a hidegháború befejeződése óta a legtöbb ágazatban a polgári célú kutatások javára tolódtak el. Egyre inkább az a jellemző, hogy a polgári szektor tudományos eredményeit hasznosítják a haditechnikában.

Az adott kor legfejlettebb technikájának bevezetése az államok katonai rendszerébe sohasem volt egyszerű. A XXI. században a gazdasági, személyi, szervezeti és szerkezeti feltételek megteremtése azért is igen nehéz, mert ezek egymástól is jobban függenek, mint a múltban. A kutatási eredmények alkalmazásának további különösen fontos feltétele a hadiipari háttér.

6. A HADIIPAR A XXI. SZÁZADBAN

Az első és második világháború, a hidegháború és a katonai kiadások magas szintje döntő tényezői voltak a hadiipar fejlődésének. A hadiipar vállalatai a hidegháborús években döntő szerepet játszottak egy sajátos érdekcsoportban, a *katonai-ipari komplexumban*. A fogalom *Eisenhower* elnöktől származott, aki az USA viszonyait jellemezte. Hasonló érdekcsoport azonban valamennyi jelentős (sőt néhány kisebb) államban kialakult és igyekezett a politikai viszonyokat is befolyásolni.³⁵

A *hadiipar* tulajdonképpen különböző ipari és szolgáltató tevékenységek összessége. Szorosan összefonódik olyan kutató és fejlesztő intézményekkel, ipari és szolgáltató társaságokkal is, amelyek nem csupán a hadseregeket szolgálják. Szűkebb értelmezésben a hadseregeket, illetve a fegyveres erőket hadianyagokkal, járművekkel (repülő, tankok, hadihajók, szállítóeszközök stb), lőszerrel, speciális kommunikációs és informatikai berendezésekkel ellátó termelő és szolgáltató tevékenységeket foglal magában. A XXI. század világgazdaságában a katonai szektor ezren felüli számú, meghatározó fontosságú, hatalmas hadiipari társaságokat, állami vagy magántulajdonban lévő ipari és szolgáltató fővállalkozókat, ezek vertikumait, beszállítóit, kutatóintézeteket és a hadsereg élelmezésétől a logisztikáig terjedő hálózatokat *integrál egy különleges piacba*, ahol a kereslet két fő forrása (az állami megrendelések és a kivitel) mellett sok egyéb „fogyasztó” is jelen van.

35 Paul A. C. Koistinen: *The Military-Industrial Complex: A Historical Perspective*. New York: Praeger Publishers, 1980

A nemzeti bázisról kibontakozó hadiipar a második világháborút követően globális jellegűvé szélesedett. Tulajdonviszonyai, finanszírozása, kutató és fejlesztő tevékenysége, az alkalmazott szabadalmak, a termelő és értékesítő tevékenység nemzetközileg összekapcsolódott hálózatokat alkot. Szorosan összefonódik olyan kutató és fejlesztő intézményekkel, ipari és szolgáltató társaságokkal is, amelyek alapján nem a hadseregeket szolgálják. A hidegháborút követő két évtizedben *meggyorsult a hadiipar globalizálódása*. Államközi szabványosítási megállapodások, közös kutatás, nemzetközi „licencing” és más formájú termelési egyezmények, közös vállalatok, vállalati szövetségek, nemzetközi beszállítói és értékesítési hálózatok teszik a hadiipart még nemzetközibbé. A hadiipari „értékláncban” különlegesen fontos szerepet játszanak azonban a vezető államok kutatóintézetei és óriásvállalatai.

A világ fejlett országaiban a hidegháború befejeződése óta a hadiiparban jelentős *racionalizálási folyamat* ment végbe. Az USA-ban és Nyugat-Európa vezető államaiban a fúziók és akvizíciók sorozatában néhány óriásvállalat keletkezett, ami meggyorsította a hadiipar globalizálódását. A hadiipar a hidegháború időszakához képest lényegesen koncentráltabbá vált. A szervezeti és szerkezeti átalakulás nyomán jelentősen kiszélesedett a duális felhasználhatóság köre is. A fegyverrendszerekbe épített szoftver a világ bármely részéből és különböző értékláncokból származhat.

A nemzetközi vállalati együttműködés folyamata azonban a hadiiparban korlátozottabb, mint a polgári területeken. Ebben a nemzetbiztonsági érdekek és a stratégiai verseny jelentős szerepet játszanak. Jelentős ösztönző tényező viszont a fejlesztési és termelési együttműködés alakításában a NATO rendszere, amelyik sokoldalúan befolyásolja a kormányok, a haderők és a kutató, fejlesztő és termelő szervezetek közti viszonyt, a termelési rendszerek nemzetköziesedését, a szabványosítást, a tőke mobilitását stb. Növekvő figyelmet fordít a hadiipar fejlődésére az Európai Unió is.

Az államok hadiiparuk fejlettsége szempontjából négy csoportba sorolhatók. Az *első csoportba* a hadiipar vezető államai tartoznak, amelyek keretében elvileg lényegében teljes vertikum fejlődött ki a defenzív és offenzív fegyverrendszerek tekintetében. Ezen hatalmas transznacionalizálódott vállalatok vagy hatamas állami vállalati rendszerek kezében van a hadiipar gerince. „Árnyékukban”, vagy beszállítói rendszerükben sok szakosított kis- és középvállalat is működik. A vezető államok képesek arra, hogy haderejük szükségleteinek döntő részét saját termelésükből és szolgáltatásaikból elégítsék ki. Ebbe a kategóriába sorolható az USA, Anglia, Franciaország, Németország, Olaszország és Oroszország, amelyek együttesen a világ hadiipari termelésének és exportjának közel 80 százalékát adják. A világ katonai célú K+F kapacitásának oroszánrésze ugyancsak ezekben az országokban koncentrálódik. A *második csoportot* Ausztrália, Kanada, Norvégia, Japán, Svédország, Kína és Izrael alkotják. Ezek hadiipara is fejlett, több területen is a nemzetközi verseny élvonalában vannak és K+F kapacitásuk is jelentős. Ugyanakkor sok fontos szabadalom és licencszerződés révén függnek a haditechnika vezető államaitól és vállalataitól. A *harmadik kategóriát* Argentína, Brazília, Dél-Afrika, Dél-Korea, India, Törökország és Szingapúr képviselik, jelentős hadiipari vállalatokkal egyes szektorokban. Katonai célú kutatásaik is számottevőek néhány területen. Összességében jelentős

mértékben függnek azonban a csúcstechnikát illetően a fejlett államoktól, amelyekhez szoros közelékek is fűzik hadiiparukat. A *negyedik kategóriába* olyan államok tartoznak, amelyek alacsony technikai szintű és viszonylag jelentéktelen hadiiparral rendelkeznek. Ezek között is előfordulnak olyan szakosított vállalatok, amelyek egy-két területen kimagasló eredményeket produkálnak. Egyébként a 192 ENSZ-tagállam többségében folyik valamilyen hadiipari tevékenység, legalábbis gyalogsági könnyűfegyverek gyártása: száz országban több mint 1200 vállalat állít elő kézfegyvereket és lőszeret. Felszabadító mozgalmak, terrorista szervezetek is kialakítottak fegyvereket, robbanóanyagokat és lőszeret termelő bázisokat. A kisüzemi „fegyverkovácsok” szinte minden államban megtalálhatók. Ezzel összefüggésben célszerű kitérni arra, hogy mintegy 15–20 fejlődő országban, néhány iparág kialakulásában a katonai célú fejlesztés különösen pozitív szerepet játszott. Ilyen volt mindenekelőtt a repülőgépipar, illetve a repülőgépipari vertikum kialakulása Kínában, Indiában és Braziliában. A gépjárműgyártásban is pozitív szerepet játszott a hadiiparban kifejlesztett technológiák alapján szerzett szakértelem például Japánban és Törökországban. Az a feltételezés azonban, hogy a technika, a megszerzett tudás és tapasztalattömeg automatikusan átáramlik a hadiiparból a békés iparágakba, csak igen szűk keretek között realizálódott.³⁶ Sokkal jelentősebb szerepet játszott az, hogy *a katonai kiadások korlátozták* a polgári célú iparfejlesztés lehetőségeit, valamint a szociális, egészségügyi és oktatási rendszer fejlődését.

Magyarország szemszögéből különösen fontos az EU hadiipara és fejlesztési programja. Az Európai Unió közelmúltban készült jelentése az EU hadiiparáról igen fontosnak tartotta a szektort, s megállapította, hogy „az európai hadiipar nemcsak azért stratégiai fontosságú az EU gazdaságában, mert hozzájárul biztonságának erősítéséhez. Jelentős szerepet játszik a foglalkoztatásban, az új értékek termelésében, a kivitelben és a regionális fejlődésben is. Újításai révén hozzájárul más iparágak fejlődéséhez is.”³⁷

A hadiipar az európai térségben több mint 2000 vállalatot, közel 80 ezer beszállítót foglal magában s csaknem 700 ezer embert foglalkoztat. Több mint másfél millió ember dolgozik a beszállító vállalatokban. A katonai berendezéseket gyártó európai társaságok az elmúlt évtized végén mintegy 45 milliárd dollár értékű árut és szolgáltatást állítottak elő. Igen sok csúcstechnikai innovációjuk került át a polgári iparágakba is. Különösen fontosak ezek közül a GPS és a különböző elektronikus ellenőrző rendszerek.

Az EU hadiiparának 87 százaléka hat tagállamban, Angliában, Franciaországban, Németországban, Olaszországban, Spanyolországban és Svédországban összpontosul. Anglia, Franciaország és Németország a technikai újításokat tekintve világviszonylatban is az élvonalban vannak. Ezek egyértelműen az „A” csoportba sorolhatók. Jelentékeny hadiiparral rendelkezik azonban néhány kisebb EU-tagállam is, különösen Belgium és Hollandia. Hollandiában 250 hadiipari vállalat működik. Döntő többségük a világ elektronikai szektorában és a technikai fejlődésének élvo-

36 Mark Harrison: „Soviet Industry and the Red Army under Stalin: A Military-Industrial Complex?” Les Cahiers du Monde Russe 44, no. 2–3 (2003).

37 European Commission Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities Unit F3: Defence industry. p. 8.

nalában található. Üzleti forgalmuk közel 2,5 milliárd dollár volt 2009-ben, ami a holland GDP 0,5 százalékát tette ki. A hadiipar beszállítói szinte minden tagállamban jelen vannak. A Magyarországon a hadiiparban működő mintegy 120 kis- és középvállalat többsége nemzetközi viszonylatban valószínűleg a negyedik csoportba tartozik.

A hadiiparba sorolható tevékenységek a repülőgép- és rakétaiparban, a katonai elektronikában, a katonai célú szárazföldijármű-gyártásban, hajóépítésben és természetesen a fegyvergyártásban az egységes piacon kívül folynak. Az államok fenntartották e piac felett a nemzeti ellenőrzés jogát és rendszerét. Erre az EU működését szabályzó szerződés 346. cikkelye adott engedélyt. Sok a panasz arra, hogy a hadiipar hatékonysága az EU keretében különösen alacsony. A nemzeti érdekvizonyok, politikák és szabályozás eltérései, a bürokratizmus párhuzamosságokat eredményeznek és nehezítik az innovációkat. Mindez aláássa az EU hadiiparának nemzetközi versenyképességét. Az EU vezető intézményei az elmúlt években ezért is fordítottak nagyobb figyelmet a hadiipar fejlesztésére, versenyképességének növelésére. Az olyan szervezet, mint az *Organisation conjointe de coopération en matière d'armement* (OCCAR) döntően a vezető európai államok közötti együttműködést és a közös fejlesztési programokat segíti. A *Permanent Structured Cooperation* (PESCO), amelyet a lisszaboni szerződés irányzott elő, döntően a politikai szférában működik. Tény természetesen, hogy a katonai és hadiipari együttműködés az EU államai között alapvetően politikai döntésektől függ. Lényegében ugyanez vonatkozik a kérdés költségvetési vonatkozásaira is. A katonai együttműködésben az európai államok közötti dialógus központi szervezetének, a *European Defence Agency*nek (EDA) politikai és anyagi lehetőségei egyaránt korlátozottak. Meglehetősen gyenge a *közös biztonsági és védelmi politika* (CSPD), illetve az ezzel összefüggő elképzelések megalapozottsága és a folyamat koordináltsága. Az erőviszonyokat tükrözi az is, hogy a világ 20 vezető hadiipari társaságából csak 5 európai (BAE Systems, Rolls Royce, EADS, Finmeccanica és Thales), tizennégy társaság amerikai és egy orosz. A 100 legnagyobb hadiipari társaságból 33 európai, 43 amerikai, 24 pedig orosz, izraeli és japán. Az európai hadiipari termelés 87 százaléka Franciaországban, Németországban, Angliában, Olaszországban, Spanyolországban és Svédországban összpontosul. Az európai hadiipari társaságok közül csak kettő rendelkezik termelő- és fejlesztő bázissal az amerikai haditechnikai piacon, vagyis a világ legnagyobb felvevőpiacán.

A fontosabb nemzetközi tendenciák között a jövő szempontjából különösen lényeges lehet az Orosz Föderáció hadiiparában folyó konszolidáció. A Szovjetunióban a hadiiparban is munkamegosztás alakult ki az egyes köztársaságok között. Különösen jelentős szerepe volt Ukrajnának és Belarusznak. A Szovjetunió szétesése után hadiiparának, katonai kutatóbázisának jelentős részét, közel 70 százalékát Oroszország „örökölte”. (Jelentős vállalatok, illetve a hadiipar különböző vertikumainak részei kerültek Ukrajnába, Fehéroroszországba és más utódállamokba is.) Egyrészt a munkamegosztás felbomlása, másrészt a megrendelések hiánya miatt jó néhány katonai célokra termelő vállalat a csőd szélén állt a múlt század kilencvenes éveiben. Az 1990-es években sok hadiipari vállalatot privatizáltak. Jelentős számú vegyesvállalat alakult az orosz, ukrán, belarusz és más volt szovjet köztársaságok magánkézben lévő hadiipari vállalatai között. Az orosz hadiipar vállalatainak döntő

többsége válságba került annak nyomán, hogy a hadseregnek nem volt pénze megrendelésekre. Az 1990-es évek második felében a hadiipar korábbi kapacitásának csak 25 százaléka működött.

A Szovjetunió hadiipara az Egyesült Államokéval összehasonlítva tulajdonképpen *három területen* rendelkezett egyértelmű komparatív előnyökkel: a nukleáris fegyverek gyártásában, a lézerfegyverek terén és az űrtechnikában. Ezek maradtak az új orosz állam hadiiparában is a legversenyképesebb területek. Valamelyest javult a katonai elektronika technikai színvonala is. Hatalmas, katonai célú kutatási bázisának töredékét tudta fenntartani.

Az orosz hadiipar fejlesztése a XXI. század elején felgyorsult, ami egyidejűleg igényelt jelentős beruházásokat, technikai fejlesztést, új gyártmányok bevezetését, hatékony szervezetet és menedzsmentet, s a tulajdonviszonyok „rendezését”. Ez utóbbi az állami tulajdon részleges visszaállítását eredményezte néhány stratégiai szempontból különösen lényeges területen. Már 2001-ben megkezdtek a hadiipari vállalatok „deprivatizálását”. A hadiipar szerepének fontosságát nemcsak a belső szükségletek indokolják, Oroszország a világ egyik legjelentősebb fegyverexportőre. Az orosz hadiipar technikailag legfejlettebb gyártmányainak döntő részét exportálják, s a hadsereg ezekből alig kapott az elmúlt évtizedben. *Putyin* volt (és jelenlegi) elnök a hadiiparnak, mint exportágazatnak a fontosságát az olajéhoz hasonlított egyik beszédében. A hadiipar súlya is igen jelentős az orosz gazdaságban. Az orosz hadiipar mintegy 2,5–3 millió embert foglalkoztat, ami a gyáriparban dolgozók 20 százalékát teszi ki. 2005-ben *három célt* tűzött a kormányzat a hadiipari szektor elé: teremtsék meg azoknak a fegyvereknek és hadianyagoknak sorozatgyártását, amelyek használhatósága és eladhatósága biztosítható, olyan irányban fejlesszék a hadiipart, amelyik erősíti az Orosz Föderáció pozícióit a nemzetközi fegyverpiacon, diverzifikálják a hadianyagtermelő vállalatokat oly módon, hogy a polgári fogyasztás céljaira is termeljenek s ezzel importhelyettesítő feladatokat is töltsenek be.³⁸ Az orosz bürokrácia nehézkessége, a belső viták és a világgazdasági válság következményei miatt a program megvalósítása igen lassú, annak ellenére, hogy 2005-ben már 30 százalékkal növelték a hadsereg fegyvervásárlási költségvetését, 2006-ban pedig egy nyolc évre szóló fejlesztési programot fogadtak el. A program hozzájárul a hadiipari vállalatok állami ellenőrzésének erősítéséhez is. A kormány a hadiipar reformjára a következő években 7,7 milliárd dollárt kíván fordítani. Ez 2015-ig az összes hadiipari beruházások 40 százalékát fedezi.³⁹ A tervek szerint az átszervezések nyomán 40–50 hatalmas állami holding keretébe kívánnak integrálni mintegy 1700 hadiipari vállalatot.

Az ázsiai és csendes-óceáni térség a világ harmadik legnagyobb hadiipari koncentrációja, az USA és Európa mögött. A térség hadiiparának aránya a globális termelésben nem nagy, összesen mintegy 10 százalék, azonban az elmúlt két évtized során az iparág fejlődése világviszonylatban nemcsak a termelés értékét tekintve volt a leggyorsabb. Rendkívül gyorsan nőtt a térség hadiiparának technikai felkészültsége, versenyképessége is. Ebben döntő szerepe volt az állami támogatásnak, a kormányok törekvéseinek az importfüggőség csökkentésére. A térség legna-

³⁸ Izvesztyija, 2005. október 4.

³⁹ Novosztvi Hírügynökség (RIA), 2008. március 14.

gyobb volumenű hadiipara Kínában működik. Több, mint 1000 állami tulajdonban lévő vállalatban hárommillió ember dolgozik, köztük 300 ezer mérnök és technikus. Gyakorlatilag a hadsereg valamennyi szükségletét képes kielégíteni, a nukleáris fegyverektől a katonák személyes felszereléséig. A gyártmányok technikai színvonala azonban egyenlőtlen. Néhány területen önálló kutatásra és fejlesztésre épülő gyártmányokat állítanak elő, például lézerfegyvereket, légelhárító rendszereket. A problémák megoldása érdekében az elmúlt évtized során mélyreható reformokat vezettek be. Különösen gyors és eredményes változások történtek a harci repülőgépek fejlesztésében. Átszervezték a hadiipari vállalatok többségét és erősítették a piaci orientációt is. Japánban az önálló fejlesztésben különösen jelentős eredményeket ért el a „*kokusanka*”, vagyis a katonai önellátásra irányuló program. Csaknem teljes önellátást tudott biztosítani a hadsereg számára a dél-koreai hadiipar. Különösen jelentős befektetésekre került sor a hadihajók és harci repülőgépek gyártásában. A dél-koreai hadiipar jelentős része a három hatalmas konszern, a *Hyundai*, a *Samsung* és a *Daewoo* keretében működik. Kutatási és fejlesztési tevékenységük szorosan összefonódik néhány nagy amerikai társaságéval. India hadiipara átfogó katonai-ipari komplexumként működik. A nyolc állami tulajdonban lévő komplex vállalati hálózat, a 40 fegyver- és lőszer-gyár, a hatalmas katonai kutató és fejlesztő szervezet összességében másfél millió embert foglalkoztat, köztük 40 ezer dolgozik a K+F terén. A fejlett technikát megteremtő hadiipari termelés 70 százaléka 2009-ben még külföldi licencek alapján folyt. Különösen szoros az indiai és az orosz hadiipar és fejlesztők közötti együttműködés.

A hadiiparral is összefüggnek a *hadseregeket kiszolgáló* különböző logisztikai és egyéb szerződéses *szolgáltatások*. Ezek különösen fontos szerepet játszhatnak háborúk esetén. A legátfogóbb szerződéses logisztikai hálózati rendszert az Egyesült Államok alakította ki. Az amerikai Congressional Research Service adatai szerint a Pentagon egyrészt közvetlenül, másrészt erre specializálódott vállalatok révén 155 ezer szerződéses alkalmazott fenntartási, élelmiszer-ellátási és más feladatokra Irakban és Afganisztánban. Az „egyenruhás” állomány 145 ezer fő volt. Csupán a létesítmények őrzésére nyolc magánvállalatot vettek igénybe, s ezért évi 10 milliárd dollárt fizettek.

A haditechnika és a hadiipar *távlati fejlődésének* következményeivel kapcsolatban számos kutató a jelenlegi viszonyokat átmenetinek tekinti a hadszíntéri fegyverközpontú megközelítéstől a „hálózatközpontú” felé, amely egységként kezeli és kibernetikai eszközökkel hangolja össze az adott katonai szektort a K+F tevékenységtől a hadiiparon át a logisztikáig és a politikai döntésekig. Afganisztánt egy részleges, de nem túl sikeres kísérletnek tartják e téren.

7. A NEMZETKÖZI FEGYVERPIAC

A *nemzetközi fegyverkereskedelem* a világkereskedelem egyik legősibb területe. Fontossága, eladói és vevői természetesen időről időre változtak. A XXI. században különösen nagymértékben differenciált, ugyanakkor egyre globálisabb is a fegyverpiac az árucikket, a kínálatot, a keresletet, a résztvevő vállalatokat és az ügyletek

jellegét illetően. Hatalmas különbségek vannak az államközi, a legális és illegális piac, az új hadianyagok és a használt cikkek piaca között.

Mint ismeretes, a XX. század utolsó szakaszára a fegyverkezési verseny következményeként *óriási tömegű hadianyag* halmozódott fel a világon. Szakértői számítások és becslések szerint 1990-ben a következő mennyiség összpontosult a hadseregeknél vagy a stratégiai készletekben, döntően a NATO és a Varsói Szerződés államaiban: több mint 50 ezer nukleáris robbanófej, amelyek pusztító ereje 13 milliárd tonna TNT-nek felelt meg, több mint 70 ezer tonna mérgezgáz, sokmillió tonna hagyományos lőszer és robbanóanyag, 70 ezer tonna vegyifegyver, több millió jármű, 45 ezer harci repülőgép. Mindezek mellett 172 ezer tank, 155 ezer ágyú, kétezer különböző típusú hadihajó és tengeralattjáró és meghatározhatatlan tömegű gyalogsági kézi lőfegyver, valamint rengeteg személyi felszerelés és egyenruha. Új kockázati tényezőként bontakozott ki mindezek nyomán a használt hadianyagok és katonai felszerelések nehezen ellenőrizhető, részben legális és részben illegális „tömegpiaca”. Nem tűntek el azonban a piacról a második világháborús fegyverek, lőszer és katonai felszerelések sem.⁴⁰

A világgazdasági válság nyomán a nemzetközi fegyverkereskedelem új megrendeléseinek volumene 2006–2008 között közel felére esett vissza, ezt követően ismét emelkedni kezdett. A világgazdasági válság pénzügyi következményei, különösen a magas adósságállomány ellenére *a nemzetközi fegyverpiacot növekvő aktivitás jellemzi*. Tény persze az is, hogy a verseny a termelő vállalatok és az államok között sokkal élesebbé vált. Az exportőr államok igyekeznek kompetitív előnyeiket megőrizni és pozícióikat fenntartani, illetve erősíteni hagyományos klienspiacaikon. Erre egyrészt felhasználják kapcsolati hálózatukat a vevő országok kormányaival és különösen a fegyveres erők vezetőivel. Másrészt igen kedvező árakat és pótlólagos szolgáltatásokat ajánlanak. Élesebbé vált az exportőrök közötti verseny az új piacok megszerzése érdekében is. Eszközök között *a kedvezőbb finanszírozási feltételek, összeszerelő közös vállalatok* létesítése, közös termelés és *offset* (ellentételezési) üzleti ajánlatok a legsikeresebbek és hatékonyabbak. A hidegháború időszakából örökölt forma *a katonai segély*. A hidegháborút követő évtizedekben is sok tízmilliárd dollárt tett ki és továbbra is jelentős a különböző államközi segélyek alapján szállított hadianyagok mennyisége.

A fejlett országok folytatják erőfeszítéseiket, különösen Európában, hogy megőrizzék, sőt növeljék saját vállalataik szerepét haderőik ellátásában, s ezzel valamennyire ellensúlyozzák a piacvesztést a fejlődő országokban. Ennek érdekében nagyobb szerepet kap a közös termelés, fejlesztés, a K+F költségek megosztása és a közös beszerzés. Ugyanakkor egyes országok igyekeznek olyan termékekre szakosodni, amelyekben bizonyítottan versenyelőnyeik vannak. A következő táblázat a nemzetközi hagyományos fegyverexport 2006–2010 közötti összesített nagyságát és a főbb szállítók arányát illusztrálja. Meg kell jegyezni, hogy az adatokra vonatkozó főbb források között elég jelentős különbségek vannak. A következő adatok az Egyesült Államok kongresszusa kutatóintézete és a Stockholmi Békekutató Intézet

40 Michael Renner: Cleaning up after the arms race. A „State of the World in 1994” kötetben. Worldwatch Institute Report, Washington DC. 1994. pp 137-155. és Status of US-Russian Agreements and the Chemical Weapons Convention, GAO Report, March 1994.

(SIPRI) elemzőinek számításait vették figyelembe, illetve átlagolták. A globális megrendelésállomány ebben az időszakban kb. 55 milliárd dollár volt évi átlagban, s az évi transzferek átlagosan 24 milliárd dollárt tettek ki.

3. táblázat: A hagyományos fegyvereket exportáló államok és legfőbb klienseik

Exportőr állam	Részesedés (százalék)	Legfőbb klienseik
USA	30	Dél-Korea (9), Ausztrália (9), Egyesült Arab Emírátságok (8)
Orosz Föderáció	23	India (33), Kína (23), Algéria (13)
Németország	11	Görögország (15), Dél-Afrika (11), Törökország (10)
Franciaország	7	Szingapúr (23) Egyesült Arab Emírátságok (16) Görögország (12)
Anglia	4	USA (23), Szaúd-Arábia (19), India (13)
Kína	3	
Hollandia	3	
Spanyolország	3	
Olaszország	2	
Svédország	2	

A fennmaradó 12 százalék tizennégy ország között oszlott meg. Ezek között Brazília, Izrael, India, Törökország és a Dél-afrikai Köztársaság voltak jelentősebbek. Zárójelben a kliensek részesedése az exportőr kivitelének százalékában.

4. táblázat: A fegyverimport megoszlása a világ fő térségei között 2006–2010

Térség	Részesedés (százalék)	Fő importőrök a térségben
Ázsia és Óceánia	40	India (9), Kína (6), Dél-Korea (6), Pakisztán (5)
Közel-Kelet	20	Egyesült Arab Emírátságok, Szaúd-Arábia, Izrael
Európa	21	Görögország (4), Anglia, Lengyelország
<i>Európán belül EU</i>	<i>17</i>	
Észak-Amerika	8	USA (3)
Dél-Amerika	4	
Afrika	7	Algéria (3)

Zárójelben az importőr részesedése a globális import százalékában.

A katonai berendezések és felszerelések nemzetközi kereskedelmének legfontosabb illetve legköltségesebb árucikkei a harci repülőgépek, tankok és más páncélozott járművek, különböző típusú hadihajók, a repülőgép-hordozóktól a tengeralattjárókig, a különböző támadó és védelmi (elhárító) rakétafegyver-rendszerek.

A nemzetközi fegyverpiacon továbbra is *a fejlődő országok* a legjelentősebb vevők. Nyilvánvaló, hogy azok az államok, amelyek hatalmas olajbevételekhez jutottak, számottevően növelni tudták vásárlásaikat. Sok más állam új, költséges fegyver-rendszerek vásárlása helyett inkább a meglévőket korszerűsíti. Az exportőrök számára bizonyos területeken, pl. a légierő vagy a hadiflotta esetében ez is igen jó üzletnek bizonyul. A fejlődő világ fő fegyvervásárlói a Közel-Keleten Szaúd-Arábia és

az Egyesült Arab Emírárusok. Az ázsiai térségben India és Kína a fő vásárlók. Viszonylag kevés afrikai ország szerepel a jelentős importőrök listáján.

A nemzetközi fegyverkereskedelemben különlegesen fontos szerepet játszik a NATO keretében 1958 óta működő *fenntartási és ellátó szervezet* és ennek ügynöksége, különösen annak nyomán, hogy a szövetség feladatai számottevően bővültek.

A nemzetközi fegyverkereskedelem jövőjét valószínűleg befolyásolja majd a tervezett ENSZ-akció. 2009 decemberében az ENSZ közgyűlése határozatot hozott, hogy kezdjenek tárgyalásokat egy *nemzetközi fegyverkereskedelmi egyezményről*. Ennek előkészítését 2012-re irányozták elő. Az egyezmény célja az, hogy nemzetközi szabványokat alakítsanak ki a hagyományos fegyverek kereskedelmének szabályozására. A tömegpusztító fegyverek fejlesztésének és kereskedelmével kapcsolatban már kialakítottak egy globális ellenőrzési rendszert. A hagyományos fegyverek forgalmával, illetve ennek ellenőrzésével kapcsolatban is több ENSZ közgyűlési és biztonsági tanácsi határozat született, valamint a bejelentési kötelezettségekről is megállapodások vannak érvényben. Az ENSZ Közgyűlés 46/36L sz. határozata alapján alakították ki a *hagyományos fegyverek forgalma regisztrálásának rendszerét* 1991-ben (UNROCA). 2001-ben fogadtak el egy cselekvési programot a kézfegyverek illegális forgalmának tilalmáról. Egyezmények születtek a kettős hasznosíthatóságú technológiákkal kapcsolatos nemzeti törvényekkel összefüggő kölcsönös információcseréről, a fegyverszállítás tilalmáról terrorista szervezeteknek (BT 1540 sz. határozat). Számos regionális egyezményt is kötöttek a fegyverkereskedelem szabályozásáról, ellenőrzéséről illetve különböző korlátozásokról és tilalmakról. Az államokon túl számos társadalmi szervezet is foglalkozik a nemzetközi ellenőrzéssel és igyekszik segíteni a korlátozások illetve tilalmak érvényesülését.

A javasolt új egyezmény célja az, hogy bezárja a „kiskapukat”. A jelenleg érvényben lévő ellenőrzési egyezmények ugyanis nem tartalmazznak valamennyi térségre, ügylettípusra és transzferre vonatkozó szabályokat. Az eddigi előkészítő bizottsági ülések nyomán világossá vált, hogy a feladat nem könnyű. Sok ország eleve ellenzi az új egyezményt, illetve annak több vonatkozását.

A nemzetközi fegyverpiac szabályozása az egyezmény esetleges sikeres megkötése esetén sem lesz megbízható és egyszerű. A fegyverpiacot ugyanis sokrétűen szövik át nemzetállami biztonságpolitikai, gazdasági érdekek és hatalmi törekvések, amelyek egyes kis államok esetében is szerepet játszhatnak adott régióban. A nemzetközi hadiipari társaságok versenye és különböző kartellmegállapodásai, politikai kapcsolatrendszere és különböző szintű legális és illegális hálózatai összességükben aligha ellenőrizhetők és szabályozhatók. Mindezekon túl az árucikkeknek e piacon több másodlagos, gyakorlatilag ellenőrizhetetlen forrásai is működnek.

NÉHÁNY ZÁRÓ KÖVETKEZTETÉS

A globális rendszer a XXI. században bonyolultabb, áttekinthetlenebb és a folyamatok kimenetele tekintetében bizonytalanabb, mint ahogy erre a hidegháborút követő korszak optimista várakozásai irányultak. A leszerelést, a tömegpusztító fegyverek és különösen nukleáris fegyverek nélküli világ megteremtését célzó egyezmények terén születtek ugyan számottevő eredmények, ezek azonban messze

nem elegendőek tartós és stabil nemzetközi békerendszer megteremtéséhez, amelyet az ENSZ főtitkárának *Agenda for Peace* című jelentése célul tűzött ki. Az államok, beleértve a XXI. század vezető hatalmait, továbbra is jobban bíznak saját fegyveres erőikben, mint a világszervezetben. A „hatékony katonai erő” fogalma sohasem volt állandó: a haditechnika által teremtett lehetőségek, a katonai képességek és az adott társadalom által elfogadott feltételrendszer háromszögében fogalmazódott újra. A stratégiai erőforrások fizikai, pénzügyi, technikai és emberi összetevői szemszögéből a vezető hatalmak közötti különbségek is változnak. A XX. század viszonyaitól eltérő tényezők alakítják az erőszakba torkolló és tragikus emberi következményekkel járó komplex politikai konfliktusokat is, amelyek az egyes térségek és a világ békéjét fenyegetik. Az átalakuló hatalmi viszonyok, az államok törekvései saját biztonságuk erősítésére, a XXI. század háborúival kapcsolatos tapasztalatok és hipotézisek, a haditechnika történelmileg szinte péda nélküli fejlődésének eredményei és ígéretei, a válság utáni világ gazdasági problémái, valamint a globális biztonságot fenyegető hagyományos és új tényezők sajátos feltételeket teremtettek a katonai szektor számára. A XXI. század következő évtizedeinek háborúi között különösen az aszimmetrikus jellegű konfliktusok valószínűek, amelyben államok jól felfegyverzett haderői állnak szemben gerilla típusú felkelőkkel, irreguláris vagy államok keretében működő gyengébb ellenfelekkel. Ezekben a hadüzenet nélküli háborúkban nincs meghatározható kezdet és bizonytalan az is, hogy mikor érnek véget.

Elvileg a háborúk a múltban több módon fejeződhetnek be: *tárgyalásos* módon, amikor is ezek sikeressége nyomán békeszerződés jött létre. Ez egyértelműen jelezte az államok kormányainak, a szembenálló haderőknek és a polgári lakosságnak a háború végét. Befejeződhetnek a háborúk az egyik fél vagy koalíció *totális győzelmével*, amelynek alapján rákényszeríthették a feltételeket a legyőzöltre. Egy további mód különösen jellemző az aszimmetrikus háborúkban, amikor az erősebb fél modern haditechnikájával csak hatalmas pusztítás és rombolás árán győzhetné le az ellenfelet, ez azonban nemzetközileg megengedhetetlen és gyakran összeegyeztethetetlen a külső expedíciós haderő országa közvéleményének értékrendjével. Ilyenkor az erősebb fél esetleg *egyszerűen deklarálja* „győzelmét” és visszavonja expedíciós haderejét anélkül, hogy a háború megszüntette volna a konfliktust kirobbantó okokat. Hasonló a helyzet akkor is, ha nemzetközi beavatkozás, vagy az erősebb fél közvéleményének nyomása vet véget a háborúnak. 2010. augusztusi beszédében Obama elnök ilyen helyzetek lehetőségekre hivatkozva beszélt a megadási ceremóniák nélküli korszakról.

A fentiek miatt is valószínű, hogy a béketeremtés és fenntartás terén a következő évtizedek aszimmetrikus háborúiban és más közös nemzetközi katonai akciókban az ezekre képes és hajlandó államok haderőinek a fegyveres harcok befejezése után is igen fontos feladatai lesznek. Ezeket és a megoldhatatlan problémák kezelésének terheit átháríthatják a „kéksisakosokra” vagy „kéksapkásokra”, akiket végső soron a nemzeti haderők ajánlanak fel. Az ENSZ, vagy más, pl. regionális szervezetek keretében működő katonáknak egyre több olyan feladatra kell felkészülniük, amelyekben béketeremtő, fenntartó, ellenőrző, védő vagy esetleg támadó szerepet kell vállalniuk. Ezekben esetenként jelentős harci cselekmények is előfordulhatnak. Általános véleményként fogalmazódott meg az elmúlt években,

hogy a béketeremtést, az agresszor megbüntetését és legyőzését össze kell kapcsolni a polgári lakosság védelmével és a béke fenntarthatóvá tételével. Ez azonban egyre nehezebb akkor, ha a harcoló felek és a külső államok értékrendje és érdekvizonyai lehetetlenítik a „semlegesség” hagyományos követelményét. A NATO felépése az ENSZ Biztonsági Tanácsának jóváhagyásával a líbiai polgárháborúban és az ezt követő problémák különösen fontos tanulságkét szolgálhatnak, pozitív és negatív vonatkozásban is a jövőre nézve. A polgári lakosság védelme érdekében végrehajtott NATO-akciók és a polgárháborús harcok nyomán több mint százezer ember halt meg, sok százezer a sebesültek száma és gyakorlatilag lerombolták az infrastruktúra nagy részét. A külső erők beavatkozása, akár emberbaráti, akár béketeremtő vagy -fenntartó célokkal lépnek fel, körültekintőbb és kiegyensúlyozottabb politikai és katonai tervezést, az elmúlt évtizedekénél nagyobb emberi és anyagi erőforrásokat, speciális felszereléseket, haditechnikát és a feladatokra jobban felkészített személyi állományt követel.

Több igen fontos téma „kimaradt” a tanulmányból. Az egyik ezek közül elméleti jellegű: *a biztonság fogalmának új értelmezése*, illetve ennek következményei a XXI. században. Korábbi tanulmányaimban a biztonságot különböző szinteken és dimenziókban vizsgáltam. Az „alapszintet” az egyén biztonsága jelenti, e felett van a kisebb közösségek, pl. a család biztonsága, majd az államok, a világ különböző körzeteinek biztonsága, s végül a globális biztonság. Ami az egyes dimenziókat illeti, a gazdasági, társadalmi, környezeti és katonai biztonság összefüggnek, de önállóan is sajátos, bonyolult kérdéskört képviselnek. A biztonság szintjeit és dimenzióit jelentős mértékben befolyásolja a jövőben is a globalizáció, amelynek katonai összefüggései különösen lényegesek. Ezek között központi jelentőségű *egy második témakör*, amelyikről szó esett ugyan, de részletes elemzése „kimaradt” a tanulmányból: a „fegyverek nélküli világ”, vagyis *a globális leszerelés realitásának témaköre*, illetve a szükséges feltételeinek vizsgálata. A *harmadik téma* ugyancsak érdekes és fontos: a nemzetközi szervezetek politikai és katonai rendszerének, a preventív diplomáciának, a béketeremtésnek és fenntartásnak, valamint az emberiség nevében történő katonai akcióknak a szerepe.

Sokrétű és bonyolult összefüggései miatt nem foglalkoztunk egy további, a globális viszonyok és veszélyek szemszögéből különösen jelentős témával, *a stratégiai és taktikai nukleáris fegyverek* problematikájával sem. Ennek önálló elemzése egyrészt azért lényeges, mert a különböző korlátozó és tiltó egyezmények ellenére elkerülhetetlennek tűnik, legalábbis a következő két-három évtizedben, a nukleáris képességek terjedése. Fontos a téma azért is, mert annak veszélye, hogy terrorista csoportok nukleáris fegyverekhez jussanak, valószínűleg növekedni fog.

A tanulmányból levonható talán legfontosabb következtetésként megfogalmazható, hogy a XXI. században a biztonságpolitikát nemzeti, regionális vagy globális szinten és a katonai szektort nem elszigetelten, s nem csupán a hatalmi viszonyok eszköztárában, hanem *a nemzetközi rendszer társadalmi, politikai, gazdasági, technikai viszonyainak és összefüggéseinek hálózatában szükséges vizsgálni*. Ugyanakkor természetesen a szektor fontosságát és helyét az államok keretében, fejlesztésnek és kezelésének tényezőit önálló, sajátos rendszernek kell tekinteni, amelynek elemzésében a szélesen értelmezett hadtudomány kutatásai és eszköztára elengedhetetlenek.

IRODALOM

- Borrie, J and Thornton, A.: *The Value of Diversity in Multilateral Disarmament Work*, United Nations Institute for Disarmament Research, New York 2008
- Burgess, T. H.: *U.S. Army Doctrine and Belligerent Occupation*, Monograph, Fort Leavenworth, KS: School of Advanced Military Studies, AY03-04,
- Chesterman, S.: *Just War or Just Peace? Humanitarian Intervention and International Law*, Oxford, UK: Oxford University Press, 2001
- Clarke, R. H.: *Cyber War: The Next Threat to National Security and What to Do About It*, New York: Ecco, 2010
- Gelpi, Ch., Feaver, R. D. and Reifler, J.: *Paying the Human Costs of War: American Public Opinion and Casualties in Military Conflicts*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2009
- Headquarters U.S. Army, „*U.S. Army Field Manual 3-0, Operations: A Blueprint for an Uncertain Future*,” Road show briefing slides with scripted notes, Washington DC, The Pentagon, January 8, 2008.
- Kaldor, M.: *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era*, Stanford, CA: Stanford University Press, 1999;
- Munkler, H.: *The New Wars*, Cambridge, UK: Polity, 2005.
- Parker, G.: *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.
- Petraeus, D. H., Amos, J. F. and Nagl, J. A.: *The U.S. Army and Marine Corps Counterinsurgency Field Manual*, Chicago IL: University of Chicago Press, 2007.
- President of the US: *Remarks by the President in Address to the Nation on the End of Combat Operations in Iraq*, August 31, 2010.
- Smith, R.: *The Utility of Force: The Art of War in the Modern World*, New York: Alfred Knopf
- Tóth I.: *Az orosz hadiipar átalakulása 1992-től napjainkig, fejlődésének várható tendenciái 2020-ig, és ezek eredményeinek lehetséges hasznosítása a Magyar Honvédség haditechnikai fejlesztésében* (Doktori értekezés) 2011.
- United Nations Office of Disarmament Affairs: *Disarmament Yearbook* Vol. 34. Part I-II. New York 2010.
- Vickers, M.G. and Martinage, R. C.: *The revolution in war*. Center for Strategic and Budgetary Assessments, Washington DC 2004
- Vlahos, M.: *Fighting Identity: Sacred War and World Change*, Westport, CT: Praeger, 2009.
- Weiss, T. G.: *Humanitarian Intervention*, Cambridge, UK: Polity, 2007.